Тывинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 33 (15471) ◆ 1995 чылдың февраль 21, вторник ◆ Ат салган шагы 22.30. Садар өртээ 300 рубль.

КРАСНОЯРСКИГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак февраль 14-те регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының даштыкы харылзаалар талазы-биле таарыштырылга чөвүлелиниң хүлээлгелиг хуралының ажылынга киржири-биле Кызылдан Красноярскиде ужуп чеде берген. Ол хуралга РФ-тиң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын күрүне талазындан таарыштырар концепциязының дугайында, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының девискээрлериниң дугуржулгалыг хөделиишкиннериниң программазының дугайында, РФ-тиң болгаш РАСД-ның садыг, үлетпүр палаталарының кады хөделиишкиннериниң дугайында, РАСД-де кирип турар областарның девискээринге ажыл-агыйжы медээлерни чаңгыс аай медээ бээр чер кылдыр тургузар дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Ол-ла хүн орай, кежээ ТР-ниң Президентизи Красноярск крайның губернатору В. М. Зубов-биле ужурашкан. Ужуражыышкын үезинде республикада болгаш крайда социал-экономиктиг байдалдың дугайында медээлер солчулгазы болган. Хуу-жудулганың баштайгы түңнелдериниң дугайын база чугаалашкан. Регионнарның удуртукчулары Россияның экономиказының кол айтырыгларының дугайында бодалдарын солушкан. Тыва Республиканың болгаш Красноярск крайның бот-боттунга ажыктыг кады ажылдажылгазының дугайында керээниң кол негелделерин тодараткан, ону ажылдап кылыргы болгаш ынаа ат салырын бо чылын боттандырар.

Дараазында хүннүң эртенинде, таарыштырылга чөвүлелиниң хуралы эгелээринге чедир үеде Ш. Д. Ооржак Россияның «Чаңгыс аай энергосистема» дээр акционерлиг ниитилелиниң президентизи А. Ф. Дьяков-биле ужурашкан болгаш Тываның энергетика комплекизиниң чугула айтырыгларын чугаалашкан. А. Ф. Дьяков Тываның Президентизиниң чугаалааны бүгү саналдар-биле барык чөпшээрешкен. Чижээ, саң-хөө-ажыл-агый талазы-биле улам тускайлан болуруп хандыраары-биле Кызылдың чылыг-электри станциязының баазазынга «Красэнергонун» адыр бүдүрүлгези эргелиг, хууда аган саның акционер ниитилелин тургузарын шиитпирлээн. Кол ажыл-чорудулгазындан алган акшаны чылыг-биле ажылдаар станцияның херегледиинге ажыглаар талазы-биле РАН-ның чөпшээрелин алган. А. Ф. Дьяков бо чылын станцияның он дөрткү котел-агрегадын тудар акшаландырыышкынны бээрин магадылаан болгаш ону электроэнергия бердинчилеринге хөй түңнүг өреңиг арткан Ак-Довурактың чаңгыс аай энергия системазынга кожарын чөпшээрээн.

ТР-ниң Президентизи хүннүң ийиги чартыында Красноярскиде чамдык дээди өөредилге черлеринге барган болгаш Күрүнениң технология академиязының ректору, РЭА-ның академиги Э. С. Бук, педагогика университединиң проректору М. И. Бардуков, медицина институдунуң ректору В. И. Прохоренко олар-биле чугаалашкан. Беседалар үезинде Россияның дээди школазының айтырыгларын чугаалашкан, Тывага ажылдаар бедик мергежилдиг кадрларны белеткээр талазы-биле айтырыгларны республиканың болгаш Красноярскиниң дээди өөредилге черлериниң эрге-ажыктарынга дүүштүр шиитпирлээн. Ш. Д. Ооржак өөредилге талазы-биле ТР-ниң күрүне политиказының онзагай байдалдарын чугаалашкан кижилеринге таныштырган, Сибирьниң дээди өөредилге черлери. Сибирьниң эртеми ону бодгандырарынга улуг үлүүн киирер дээрзин демдеглээн. Красноярскиниң дээди өөредилге черлериниң удуртукчулары Тыва Республика-биле чаңчыл апарган харылзааларын уламчылаарынга, кадрлар белеткээринге, эде белеткээринге, оларның мергежилин бедидеринге боттуг чиигелделерни көргүзеринге белеңин бадыткааннар.

ТР-ниң Президентизиниң Красноярскиге албан чорууунуң программазы Тываның школаларының доозукчулары — край төвүнүң дээди өөредилге черлериниң студентилери-биле ужуражыышкын-биле доозулган. Ш. Д. Ооржак республикада байдал дугайын, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү талаларын, ук ажылды социал таланың өзек айтырыгларын шиитпирлээринче, сагыш-сеткил байлакшылын катап тургузарынче, республиканың эртем-билиглиг кижилерниң хөйү-биле өөредип алыр деп турарынче угландырып турарын чаңгыс чер-чурттугларынга чугаалап берген болгаш студентилерниң диилерлерин, күзелдерин дыңнаан, оларның айтырыгларынга харылаан, оларны деткиир талазы-биле Красноярскиниң дээди өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле дугурушкан чүүлдерин таныштырган.

САЙГАРАРДА — ДЕҢНЭЭР, САНААР

Көдээ ажыл-агыйда эң чидиг айтырыгларның бирээзи — продукция өртээниң чиги. Ооң чылдагаанындан ажыл-агыйлар сандараан-буурааарының кырында келген. Чоокку үеде көдээ ажыл-агыйы продуктуларының өртектери чогумчалыг шиитпирлеттинир болур ирги бе деп айтырыг дүне-даа, хүндүс-даа көдээ ишчилерге амыр-дыш бербес, сагыш-сеткилин дүвүредип чорууур айтырыг болуп артпышаан. 1995 чылда мал продуктуларының өртектеринге кандыг өскерилгелер болурун билип алыры-биле Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының мал ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи У. Д. Дөмүр-оол-биле бистиң корреспондентивис ужуражып чугаалашкан.

Корр.: — Уйнук-оол Дордумович, 2-3 чыл хире көдээ ажыл-агый продуктуларын халас чыгы өртектерге садып, дужаап келгениниң түңнелинде, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери сандарап-бууураарының кырында келген. Ооң-биле кады көдээде ажылчын кижилер шалың-төлевир албастаан, амыдырал иды-түреңги байдалда келген. Бо чылын черле көдээ ажыл-агый, ылаңгыя мал продуктуларының садар өртектери өзер дугайында өөрүнчүг дыңнадыг кылып болур силер бе?

У. Д. Дөмүр-оол: — Новосибирск хоорайга февраль 7-ден 10-га чедир болуп эрткен «Транссибэкспо-95» дээр ярмаркага бистиң Тываның ангор өшкүзүнүң дүгү эң бедик үнелелди ап, делгелгениң улуг алдын медалын алган. Сибирь регионунда мындыг дүктүг өшкүлерниң кол нурууЗу Тывада боор турар. 1994 чылда **ангор өшкүнүң дүгүнүң садар өртээ 1 килде 3-4 муң рубльден** ашпайн турган болза, бо чылын **1 килограммда 25-тен 40 муң рубль-биле** садып алырынга белениң Сибирьде болгаш өске-даа черлерде сукно, трикотаж бараалнар бүдүрер фирмалар дыңнадып турар. Чүге дээрге ол фабрикалар боттарының чугула чиг эди болур өшкү, хой дүгү-биле хандыртынмайн турарындан ажылын соксадырының кырында келген. Ынчангаш олар Тываның ажыл-агыйлары-биле дугуржулга керээлерни чарарын болан турар. Хой дүгүнүң өртээ эрткен чылын бир килограммда 800-тен 1200 рубльге чедир саттынып турган болза, бо чылын **бир килограмм хой дүгүнүң өртээ 10-15 муң рубль кылдыр, азы 10-15 катап өзер деп турар. А эъттиң өртээн** Сибирьниң улуг бүдүрүлге **черлери дириг деңзи-биле 1 килограммда 7-12 муң рубль-биле** садып алырын азап турар. **Сүттү** бис 1994 чылда 1 килограммда 350 рубльге дужаап, хөй карашага таваржып турган болзувусса, **ам бо хүннерде 1500 рубльге садып турар бис.** Бо өртек моон соңгаар ам-даа өзер. **2000 рубль чедер деп турар.** Оон аңгыда, ажыл-агыйларның саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээринге алгы-кеш, теве дүгү, аът кудуруу, чели садып-саарар ажылды кончуг багай организастап турар бис. Россияның девискээрлеринде ол чиг этке хереглел кончуг улуг.

⊙ Алгы-кеш, теве дүгү, аът кудуруу, чели садып-саарарын багай организастап турар бис. Россияның девискээрлеринде ол чиг этке хереглел кончуг улуг.

⊙ ...акшаны «долгап-долгап» алгаш, ону дедир эгидип турар. Продукция саарып билбес чорук ажыл-агыйны сандаралга чедирер.

Корр.: — Янзы-бүрү чузүн малдарның саны хөй ажыл-агыйлар, араттар, хуу кижилер мал продуктуларын хөйнү бүдүргеш, хөй орулганы киирип ап, саарлып болур аргалар тургустунуп турар мындыг **ышкажыл?**

У. Д. Дөмүр-оол: — Пестаавы, трикотаж кылыглары кылыр текстиль үлетпүрү чуртка чугула херек. Чон сүт ишпес, эът чивес эвес, көдээ ажыл-агый, ооң иштинде мал продуктулары бирги хереглелдиң продуктулары боор хевээр артар. Чүгле ону садып-саарып билири кончуг чугула. Бисте кандыгыл дээрге, сайгарылга рыногунда байдалды өөренип көрүп албайн, өртектерни деңнеп көрбейн, киирип алыр орулганың эвээш-көвейин баш удур санавайн, продукция өртээн туда санашпайн, душтан-на коммерсантыларга, фирмаларга, эштежилгелерге, фабрикаларга аппарып карак ажыт дужаап бериптер. А олар продукцияны садып саарып алгаш, ооң өртээн 3-4 ай, харын-даа чартык чыл, бүдүн чыл иштинде бербейн, акшаны «долгап-долгап» алгаш, үнезин кудулаан акшаны эгидип берип турар. Ынчангаш ажыл-агыйлар-даа, араттар-даа, хуу-даа кижилер продукция садар керээлерни чарарда, оваарымчалыг, бодамчалыг болбас болза, мегечи, чиижең ийи-чаңгыс кижилер хамаанчок, бүдүн фирмалар, фабрикалар-даа туруп болур. Продукция садып дужаар рыноктарны шын дилеп тып алыры амгы үениң ажыл-агый удуртукчуларының ажылының кол угланыышкыны болур ужурлуг. Продукция садып-саарып, экономиктиг санаашкыннар кылып билбес удуртукчу ажыл-агыйын сандарадырынга чедирер.

Корр.: — Сөөлгү чылдарда малдың өртээ чиик-ле дээш кайы хамаанчок өлүрүп-чидирбээн, самчыгдап-чарыгдаваан кижилер, араттар, ажыл-агыйлар моон соңгаар эки хөгжүүр, эки чурттаары билдине берди. «План» деп сөстү сөөлгү чылдарда чугаалаарындан безин коргар апарган улус болгай бис, бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

У. Д. Дөмүр-оол: — Кандыг-даа капиталист баш удур санаашкыннар чокта ажыл-агый чорудулгалары кылбайн турар. Айда, чылда үнер чарыгдалдарын, киирип алыр орулгазын ол планнап, санап турар. Планнар санап кылбас, мал бажын өстүрбес болзувусса, бистиң байдалывыс улам дорайтап-ла олурар. 1 тонна ангор өшкү дүгүнүң өртээ 24-40 млн. рубль, хой дүгү 10-15 млн. рубль, эът 7-12 млн. рубль, сүт 1,5 млн чедер деп турарның. Өшкү ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхоз 270 тонна хире дүктү бүдүрер болза, 6,75 млрд-ден 10,8 млрд. рубль чедир акшаны киирип ап болур-дур. А «Революцияның чалбыышы» совхоз хүннүң-не 1 тонна сүттү саткаш, 1.5 млн. рубльди кассазынче киирип ап турар болгай. Хөй мал хөй кижилерни азырап болур. Ынчангаш социализм үезиниң планнаашкынында-даа, рынок үезиниң бизнес-планында-даа багай чүве чок. Бистиң сорулгавыс — өртектерни деңнеп, орулганы санап, акшаны туда санажып тургаш, көдээ ажыл-агый продуктуларын көвүдедир бүдүрүп-саарары, дорт чугаалаарга, рынокка өөренири болур-дур.

Корр.: — Көдээ ишчилерниң үрде манааны, өөрүнчүг медээлерни дыңнатканыңар дээш четтирдим, Уйнук-оол Дордумович.

Болат-оол СААЯ.

Парлалга конференциязы

АВАЛАРНЫҢ КАРААНЫҢ ЧАЖЫ

Бодувустуң чуртувус иштинде Чечен Республикада декабрь айда эгелээн өлүм-чидимниг, хан-чин төгүүшкүннүг, үрегдекчи дайын чорудулгалары улуг Россияның хөй национальдыг улустарының сагыш-сеткилин дүвүредип, хайныктырган. Ылаңгыя шериг албаны эрттирип турар оолдарның аваларын дүн-хүн чок уйгузун удувайн, дыштанмайн, оглу дээш сагыш-сеткили саргып, аарып, чүнү бодавайн турар дээрил! Чечен Республикада дайында олар киржип турар бе, азы киришпейн турар бе деп айтырыг аваларны коңгалап, дүвүредип эгелээн. Сөөлгү үеде бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс бо дайынга киржип турары тодаргай илерей берген Чечен Республикада дайын чорудулгаларында киржип турар Тыва чурттуг оолдарның ат, фамилияларын, кезектерин тодарадыр, харылзаа тудар сорулга-биле ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Татьяна Николаева баштаан солдат оолдарның авалары Санна Базаа (Эрзин), Альбина Козина (Кызыл) составтыг делегация Чечен Республикага чораш, ээп келген.

Тываның делегациязының ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге турааскааткан парлалга конференциязы февраль 17-де Дээди Хуралга болуп эрткен. Республика солуннарының, телерадиокомпанияның журналистери аңаа олурушкан.

Делегацияның удуртукчузу Татьяна Владимировна Николаевага сөс берген. Февраль 4-те делегация Москвага чеде бергеш, бир дугаарында Күрүне Думазында Тываның депутады К. Д. Аракчаа-биле ужуражып алгаш, чүнү кылырын дугуржуп алганнар. Депутат Кара-кыс Доңгаковнаның сагыш човангырын, херектиг удуртукчулар-биле харылзажырының, чугаалажырының аас-сөзүнүң эптиин Т. Николаева дыка-ла мактады, эзулуг депутат, чонну дээш сагыш салып, аарып чорууур кижи дээрзин чугаалады. Депутат-биле кады Россия Федерациязының Камгалал яамызынга чедип, келген херээн чугаалап берип, негелделерни салып, айтырыгларны тургузуп, диилеглерни кылган. Чеченде дайын чорудулгаларынга киржип тургаш, балыгланган Москва хоорай чанында госпитальда эмнедип чыдар Леонид Оюнга авалар барып ужурашкан. Ооң кадыының байдалы чүгээртеп орар. Дайынга киржиринге кандыг-даа белеткел чок, өөренип албаан чаа солдат кижини дайынче чорудупканын ол хомудап чугаалаан. Автоматты дайынчы даңгырак берип турган, бир дугаарында туткан, ийи дугаарында дайынче киирерде холга тудуп. Шак ындыг дайылдажыр арга-дуржулгазы чок солдаттарны бо дайынче киирип турганы моон илден-дир.

Чечен Республикаже делегация Күрүне Думазының депутады К. Д. Аракчаа-биле кады чорупканнар. Моздокка, Назраньга, Грозный кыдыында болган өске-даа элээн каш суурларга чедип, ында шериг начальниктеринге, офицерлерге ужуражып, келген херээн бүдүрүп алыр дээш бичее эвес ажыл-херекти кылганнар. Ол чорааш дайынның уржуктарынга таварышкан, хүл далган кылдыр үрегдеткен хоорай, суурларны, бертинген-бежелген, кара хилинчээн көрген бөдүүн кижилерге, солдаттарга ужурашканын, назынында көрбээн коргунчуг ужуралдарга таваржып чорааны Николаева тодаргай чугаалап берген. Грозныйже баар орук чанында сезен бир өлүрткен солдаттың сөөгүн черде октапкан чытканын көөрге, эң-не коргунчуг, кээргенчиг, кижиниң шыдажыр аргажок кылыы хайнырын ол чугаалады. Хайыраан, аныяк буруу чок оолдарны! «Оларның мөчүлери таныыр арга чок кылдыр чылыгга үрелген, чамдыктарының баштары чок. Кортпас бодум орта корттум. Чүге дээрге истекчи чораан болгаш, бергелерге таваржып, өлүм-чидимни-даа көрүп чордум. Ынчалза-даа шак мындыг берге чүвени көрбээн мен. Ооң соонда уйгум-даа келбестээн, чем-даа чиир хөңнүм чок болган, аарып чордум» деп, депутат чугаалап олурду.

Назраньга баргаш, ында Россияның чүк бүрүзүнден чыылган солдаттар аваларынга Тываның делегациязының кежигүннери ужуражып, оларның-биле ажыг-шүжүгнү кады үлежип, ыглажып-сыктажып турганын чугаалаарга, дыка берге болгаш кижиниң сагыш-сеткили аарып, хөөкүй иелерни кээргеп келир чорду. Солдат оолдарның аваларынга ында улуг спорт залында 500 ажыг орунну салып бээрге-даа, ол чедиш-пезинден шала кырында хонуп турарлар эвээш эвес.

Назраньга келгеш, бистиң аваларывыс туттурган солдаттарның (400 ажыг кижи) данзызын хынап көрген, ында Тывадан барганнар чок болган.

Россия Федерациязының хамаатыларын камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халаптар уржуктарын узуткаар талазы-биле яамының сайыды бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу Толстой-Юртакка чедип келирге, орта барып ужураштывыс, ол биске улуг дузаны чедирген деп Т. Николаева мактаан. Сергей Кужугетовичиниң ачызында генерал Баярамов болгаш өскелер-даа дузазын чедирген. Оожум океанның чадаг шериглер кезектериниң данзызындан Тывадан шериг албаны эрттирип турар дөрт кижиниң адын тып алган. Бо дээрге Рома Козин, Аяс Базга, Танака Хен-оол, Толя Марьясов-тур. Олар Грозныйда 165 дугаар полкта турар.

Солдат оолдарның авалары Базаа, Козина оолдарынга ужуражыр арга чок болган. Грозныйда байдал ам-даа нарын, ынаар баары чөпшээревээн. Чечен Республикада дайын чорудулгаларында киржип турар Алексей Оюн-оол, Демир Биче-оол, Белек Сединниң адын авалар база тодараткан. Делегацияның кежигүннери 22 солдаттың ат, фамилиязы, кайы кезекте турарын тодарадыр тургаш, ону шуптузун дилээр арга чок болган, ында шериг кезектери, командирлери оларга таарымчалыг байдалды бербээн. Данзыда кирген шериг оолдарның аттарын, фамилияларын РФ-тиң Камгалал яамызында, Моздокта, Назраньда берип каан, оларның канчаар шериг албаны эрттирип турарының байдалын тодарадырын дилээн, хүннүң-не оларның-биле харылзааны Күрүне Думазының депутады К. Д. Аракчаа тудуп, биске [illegible] турар.

Чечен Республикада халаптыг дайынны чарлааның-га Россияның чону, хамыктың мурнунда солдаттарның аваларны удурланып, ону дүрген тайбың арга-биле соксадырын негээн кыйгырыгларны Президент Б. Ельцинге, Чазак Баштыңы В. Черномырдинге, Күрүне Думазынче хөйү-биле киирген, ооң түңнели чок, ону тооп көрбейн, херекке албайн турары кончуг хомудаанчыын делегацияның удуртукчузу айыткан. Россияның солдат оолдарының иелериниң үнүн ыяап-ла дыңнаарын, күүседирин ол негээн.

Чеченде болуп турар дайынга өлүп-хораашнарның саны Афганистанга болган дайындан ковүдеп турарын Т. Николаева чыылганнарга дыңнаткан. Оон-биле чергелештир үрегдээн хоорай, суурларның каражазын, когаралын санаарга дыка хөй. Кем буруу чок чонну, солдаттарны мынчаар кыргып-хыдып болур бе? Орта кым буруулугул?

Солдат оолдуң авазы Альбина Козинага сөс бериптерге дайынның чедирген берге уржуктарын караа-биле көрген, кулаа-биле дыңнаан кижиге дыка берге, хомудаанчыг, кээргенчиг, аарышкылыг болганындан баштайгы минуталарында чугаалап чадап, харлыгып олурду. Ындыг болбас аргажок. Кымга-даа ажыг-шүжүг, качыгдал-дыр. «Кем буруу чок кижилер өлүп-кырлып турары кончуг хомудаанчыг-дыр, ол дээш сагыш-сеткилим аарып чору, оолдарывыс та канчап чорлар ыйнаан, дириг-ле чанып келир болза» деп, ол чугаалады. Чечен Республикада дайылдажып, шериг албаны эрттирип турар оолдарның идик-хевиниң, боттарының хирин, чуданчызын, оода-ла ижер сут тыппайн турарын ава бистерге дыңнатты. Аңаа чугаалаарга-даа чүү боор, ону көрген кижиге дыка бергедир дээш ол чүгле бажын чайып олурду. Москвадан келген, оглун чидирипкен ава Анна Пясецкаяның кижиниң сагыш-сеткили дойлуп, килеңи хайнып келир шүлүктерин парлалга конференциязының киржикчилеринге Альбина Николаевна номчуп берген. Авалар оолдарны хаплыг дайынга, акы-дуңма хоорунге божуп, төрүп берип турар эвес дээп утканы ооң бирээзинде илередип турар.

Чечен Республиканың аар-берге, качыгдалга таварышкан бөдүүн чурттакчы чону өске черлерден келген аалчыларны хүндүлээр, эптиг-өвилең хүлээп алыр, аъш-чемин-даа бээрин делегацияның кежигүннери мактаар болду.

Солдаттар авалары оолдарынга ужуражып, тывар ужурлуг солдаттарны шуптузун тып шыдаваан-даа болза, улуг ажыл-херекти бүдүрүп, шыдым, эрестиг чорукту кылганын парлалга конференциязынга демдеглээн. Ахалинден Калининградка чедир улуг, делгем чурттуң Чечен Республикада чыылган солдат аваларынга ужурашканын безин хөйнү чугаалап турарын айыткан.

Солдат аваларның делегациязы чүгле Чечен Республикага четкеш келири-биле ажыл-ижин доозуп, кызыгаарлап кагбас, Россияның солдат авалар организациязы-биле улам сырый харылзаалыг, бир демниг ажылдаар, Чечен Республикада дайын чорудулгаларын дүрген соксадыр негелделерни кылыр болгаш өске-даа хемчеглерни алырын депутат Т. Николаева журналистерниң айтырыгларынга харылап ора, чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧАЗАКТЫҢ ОТЧЕДУН ДЫҢНААР

РФ-тиң Күрүне Думазы Чечняга дайын операцияларын чорударынга акша-хөреңгини чарыгдаанының дугайында Россияның Чазааның отчедун 1995 чылдын март 1-де дыңнаарындан ойталаваан. Ол дугайын РФ-тиң Күрүне Думазының бюджет, үндүрүг, банкылар болгаш саң-хөө талазы-биле комитединиң даргазы Михаил Задорновтуң медеглелинде айыткан, ук медеглелди ол-ла комитеттиң парлалга албаны тараткан.

Михаил Задорновтуң медеглелинде Россияның Чазааның саң-хөө отчедун март 1-ле чугаалажып көөрүн тодаргай айыткан. Ынчаарга РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин «1995 чылдың бирги кварталында федералдыг бюджеттен күрүне чарыгдалдарын акшаландырар дугайында» бодунуң ат салганы Хоойлузунуң 12-ги чүүлүн ап каантарын саналдаан. Чогум-на харын ол 12-ги чүүлде чазак отчёдун дыңнаарын тодаргай айыткан.

Мен бодап көөрүмге Президент-даа, Чазак-даа 12-ги чүүлдү күүседиринге сонуургалдыг болгу дег. Кижи бодап көөрге, бо айтырыг талазы-биле долу болгаш шын медээ бээрге, шын эвес билиишкиннер соксап-чидер, ону соора ажыглаар чоруктар чидер деп Михаил Задорнов медеглээн. Харын бюджет талазы-биле отчёттуг болурунуң чорудуушкунун хажыдар дээн оралдажыышкыннар чуртка чүгле саң-хөө оорлап-будаар чоруктарны калбартыр, күүсекчи органның бодунга багай салдар чедирер деп Михаил Задорнов уламчылаан.

РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин бирги кварталда күрүне чарыгдалдарының дугайында Хоойлуга ат салгаш, ооң-биле кады 12-ги чүүл РФ-тиң Конституциязынга таарышпас-тыр, ону казып каантар деп саналды Күрүне Думазынга киирген. Ынчалза-даа Михаил Задорновтуң бодалын ёзугаар алырга, кандыг-бир тодаргай үениң дургузунда бюджетти капчаар күүседиишкиниң дугайында Чазактың отчёдун эрге-чагыргаоның төлээлелге органы негээр эрге чок дээрзин Конституцияда айытпаан боор турар.

«Бир эвес Президент Хоойлуга ат салгаш, ооң-биле кады хоойлужудулга инициативазы үндүрүп, хоойлужудулга төлевилелин Күрүне Думазынче чоруткан болза (12-ги чүүлдү казыыр дугайында) бис ону чайлаш чок чугаалажып көөр турган бис. Президентиниң бисче чоруткан чагаазы ындыг Хоойлу төлевилели болбайн турар» деп комитет даргазы демдеглээн.

Тыва Республиканың

Чазаанда

КЫВАР-ЧААР МАТЕРИАЛДАРГА

Акша-хөреңги чок болуп турарының чылдагааны-биле республиканың колхозтарын болгаш совхозтарын кывар-чаар материалдар-биле хандырары берге байдалда таваржып турар. Ону өөренип көргеш, таварышкан берге байдалдан үнери-биле колхозтарның, совхозтарның коллективтиг ажыл-агыйларының мал продуктуларынга бээр 1994 чылдың дотация акшазындан 500 миллион рубльди кывар-чаар материалдар садып алырынга моону-биле чарыгдаар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың февраль 14-те хүлээп алган.

КАДРЛАР ӨӨРЕДИРИНГЕ

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединге 117 миллион ажыг рубльди школачылар болгаш студентилер өөреткениңге төлээри-биле Тыва Республиканың Чазааның социал фондузундан тускайлап бээр дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Ол акша-хөреңгини Москваның М. В. Ломоносов аттыг университединиң чурттар аразының колледжинге бир кижини өөреткени, Лондон хоорайда Европаның чурттар аразының лингвистика төвүнге ийи чеди хонук хуусаалыг курстарны бөлүк школачылар болгаш студентилер (шупту 9 кижи) өөренип эрткени дээш чарыгдаар. Курстарга өөренир кижилерни шилип алгаш чорудар.

УЛАНГОМГА ДУГУРЖУЛГА

Сөөлгү чылдарда россия-моол кызыгаарының тыва участогунда мал-маган оорлаар болгаш оон-даа өске кем-херек үүлгедир чоруктарның дугайында дүвүреңчиг чүүлдер республика солуннарынга болгаш радиога, телевидениеге каш-даа удаа үнгүлээн. Бо чугула айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың болгаш Моолдуң кызыгаар чоогунда аймактарының удуртукчулары, административтиг база эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары ужуражылгаларны эрттирип, дугуржулгаларны чаңгыс эвес удаа кылып келген. Ол чүүлдерни херек кырында күүседир дээрге, ол талазы-биле кандыг-даа тускай хоойлу болгаш ону боттандырарының ажылдап кылдынган тускай механизми чок болуп турарындан байдал экиживейн турарын чон билип турар.

Ындыг-даа болза кызыгаарда байдалды экижидер дээш ылаңгыя тыва тала хөй күштү үндүрүп, хемчеглерни алырын оралдажып турар. Кызыгаарда байдалды экижидериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның болгаш Моолдуң Убса-Нур аймааның чагырга черин чоокта чаа база дугуржулганы Улангом хоорайга кылгаш, ол талазы-биле протоколдарга ат салган. Ук протоколда айтып турарын езугаар алгаш көөрге, ылаңгыя бо чылдың январь 5-тен 6-же дүне Тес-Хем кожуунуң девискээринге ок-боолуг үптээшкиниң дугайында ийи таланың эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары боттуг хемчеглерни ап, истелгени чорудуп турар. Кызыгаарга болган кем-херек үүлгедиишкиннерни ийи тала дүрген истеп тодарадыр талазы-биле тускай бөлүктерни тургузарының дугайында керээниң төлевилелин чугаалашкан. Ылаңгыя кайы-даа таладан читкен малды дилеп, тыварының айтырыы кол черни ээлеп турар.

Кызыгаар талазы-биле тускай хемчеглер алдынып турар-даа болза байдал ындыг-ла эки эвес болуп турарын ужуражыышкынның киржикчилери демдеглээн. Тываның болгаш моол таланың чамдык хамаатылары шөлээ-чөпшээрел чокка кызыгаарны эртип, мал оорлаары уламчылап турар. Ужуражылга үезинде тыва таланың төлээлери чоокта чаа Убса-Нур аймааның Тэс сумузунга Тес-Хем кожууннуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларын эттээн фактыга хамаарыштыр ап чоруткан хемчеглериниң дугайында дыңнадыгны кылган.

Тыва Республиканың болгаш Убса-Нур аймактың эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары бо чылдың январь 5-6-да болгаш 28-те кызыгаарга болган кем-херектерниң дугайында истелгени март 1-ге чедир доосказ, ону ийи таланың удуртулгазынга дыңнадырын дугурушкан.

Оон аңгыда, кайы-даа таладан читкен малды истеп тыварының болгаш ону ээлеринге эгидер талазы-биле эрге-хоойлунуң нормативтиг баазазын тургузарын уламчылаарын чугаалашкан.

Кызыгаар чоогунда сумуларның удуртукчуларынга хамаарыштыр ийи таланың культура, спорт болгаш өске-даа хемчеглер талазы-биле харылзааларының планнарын бо чылдың апрель 1-ге чедир ажылдап кылырын ужуражылганың киржикчилери сүмелээн.

Забайкальениң кызыгаар шериниң кол командылакчызы генерал-лейтенант А. М. Еремин чоокта чаа Тываның кызыгаар отрядының офицерлери-биле база Моолдуң кызыгаар шериниң кол командылакчызы Сүлтэм, моол кызыгаарның харысалгалыг офицерлери кызыгаарга хамаарыштыр кады ажылдаарының айтырыгларын база чугаалашкан.

Кызыгаар айтырыгларының талазы-биле чугаалажып чораан тыва таланың төлээлери бо дугуржулганың дугайында ТР-ниң Президентизинге болгаш Чазаанга дыңнадыгны кылган.

(Бистиң корр).

Арага болгаш таакпыдан эмнээшкин 1995 чылдың март 2-3-4-5-тиң хүннеринде Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң ниити чуртталга бажыңынга болур. Эмнээшкинниң өртээ — 100 муң рубль.

Айтырыг тургузар адрези: Кызыл хоорай, Эки турачылар кулумчузу, 29, кабинет 12. Телефоннары: 3-55-87, 6-17-59, 3-61-87.

1968-1977 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны шериг албанын 1995 чылда ыяап-ла эрттиреринче келдиртириниң болгаш 1978 чылда төрүттүнген оолдарны келдириишкин участоктарынче киир бижидериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың февраль 14. № 42.

Шериг баар назылыгларны Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге шериг албаны эрттиреринче 1995 чылда чорудары-биле келдириишкинни болгаш киир бижидилгени организастыг белеткээр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың шериг комиссары, кожууннарның болгаш Кызыл хоорай чагырга даргалары 1995 чылдың январь-мартта кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның келдириишкин участоктарынче 1978 чылда төрүттүнген оолдарны, а 1995 чылдың май-июльда хуусаазын сонгаарладыр эргези чок азы ону чидирбээн, 1968-1977 чылдарда төрүттүнген эр кижилерни 1995 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанын ыяап-ла эрттиреринче келдиртирип хандырар.

2. Кожууннарның шериг комиссарларын, кожууннарның келдириишкин комиссияларының даргаларын, кожууннар чагыргаларының даргаларын хүлээндирер:

— 1978 чылда төрүттүнген оолдарның киир бижидилгеже организастыы-биле албан келген турарын, а шериг албанын ыяап-ла эрттиреринче келдиртип турар хамаатыларны республиканың чылда пунктузунче чорударын болгаш аңаа комиссия эрттирерин;

— шериг албанын ыяап-ла эрттиреринче келдирткеннерниң өг-бүлелериниң дугайында сатыш салырын, база чиигелделер болгаш ол өг-бүлелерге пособиелер дугайында бар турган эрге-хоойлуларны шыңгыызы-биле сагыырының хемчеглерин боттандырарын;

— шериг албанын ыяап-ла эрттиреринче келдирткен оолдарның шеригже үделгезин организастаарын.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы республиканың чылда пунктузунуң база келдириишкин участоктарының хөлезилеп алганы автотранспортунуң болгаш келдириишкин үезинде ажылдап турган техниктиг ажылдакчыларның күш-ажылының төлевирин кылып чорудары-биле эргежок чугула акша-хөреңгини шериг комиссариадынга үндүрүп бээр.

4. Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы республиканың чылда пунктузунуң начальнигиниң база кожууннарның шериг комиссарларының чагыын ёзугаар оларның хереглээни автотранспортту үндүрүп бээр.

5. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы республиканың кожууннарының хыналда-медицина комиссияларынче болгаш республиканың чылда пунктузунче специалист эмчилерни, ортумак эртемниг медицина ажылдакчыларын, техник-рентгенологту ажылдадыры-биле чорудар.

6. Бо доктаалдың күүселдезин хынап чорудуп турарын Тыва Республиканың шериг комиссарынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

МАЛЧЫН УГБАШКЫЛАР

«Бай-Тал» совхозтуң Туралыг хойжу бригадазында ийи угбашкы бар. Кайызы-даа малчын. Улуу Сырбык Монгушовна өөнүң ээзи Шойгу-биле ам чээрби чыл хойжулап турар. А дуңмазы Чечек Донгаковна Бегаи база-ла өг-бүлези-биле 1973 чылдан эгелеп хойжулаан. 1993 чылга чедир төрүүр хой кадарып келген. Ам бо хүннерде үш-чүс ажыг кыс хураган хүлээп алгаш, кадарып ажаап турары бо. Дузалакчылары уруу Рада Донгак-биле күдээзи Кошкар-оол Малчын-оол олар улуг дузаны көргүзүп турар.

Каң-оол ИРГИТ.

РЫНОКТУҢ ДҮРҮМНЕРИНГЕ ДҮҮШТҮР

Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылда экономиктиг база социал реформаларны рынок харылзааларынга дүүштүр кылып чорутканының түңнелинде, эрткен чылын республиканың экономика база социал байдалы кандыг байдалда турарының дугайында отчёдун бүгү республиканың чонунга Чазак кежигүннери таныштырган. Аңаа дүүштүр, Тыва Республиканың девискээр рыногунда азы Күрүне реестринде чеже, кандыг монополист-бүдүрүлгелер кирип турарын база монополист-бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазында кандыг көргүзүглерни, канчаар хынап турарының дугайында республика солуннарынга парлаарын бүдүрүлгелер, организациялар база оларның удуртукчулары, специалистери дилеп турар.

Ынчангаш Монополияга удур политиканың, чаа экономиктиг структураларны деткиириниң талазы-биле Россия Федерациязының Күрүне комитединиң Тыва девискээр эргелели (Тываның монополияга удур эргелели) бодунуң ажыл-чорудулгазын Россияның «Бараанныг саарылга рыногунга монополисчи ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар, конкуренцияны (чижилгени) тургузар» база РФ-тиң, ТР-ниң «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында» хоойлуларын хынап контрольдаарындан аңгыда, монополист-бүдүрүлгелерни Күрүне реестринге киирер база оон үндүрер дугайында тускай саавырга үндезилээш, Күрүне реестринде кирген монополист-бүдүрүлгелерге хамаарыштыр чүгле мындыг кол көргүзүглерни хоойлу-дүрүм ёзугаар хынап контрольдаарын көрүп турар: рынокта садып турар продукциязының хемчээлин кандыг-даа чылдагаан чокка бадырганда; ооң шынарын, ассортиментизин кара өжегерээн кудулатканда, рынок хоойлуларын үрээнде база чоннуң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның өске-даа ажыл-агый субъектилериниң бижимел-биле киирген хомудалдарында хажыдыышкын бар таварылгаларда.

Ынчангаш монополист-бүдүрүлгелер организастыг болгаш бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын рыноктуң хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр боттары башкарар, а оларның бүгү ажыл-чорудулгазын үстүнде турар яамылар, комитеттер база өске-даа ведомстволар Чазак, чагырга черлери дорт харыылаар болгаш харыысалгалыг турар ужурлуг. Маңаа бир демдеглеп каар кол чүүл —монополист-бүдүрүлгелерниң өртектер угладыышкынының (чавызаашкынының) декларациязын чүгле Тыва Республиканың Экономика яамызының чанында турар тускай өртектер талазы-биле эргелели хынап, бадылап турарын билип алыры эң-не чугула. Бистиң республикага мурнунда өртектер талазы-биле Чазактың чанынга тускай комитет турган, а эрткен чылын Экономика яамызының чанынга өртек эргелели кылдыр эде организастаан соонда, ол органның ажылдакчылары эрги үениң саавыры-биле ажылдап, чаа норма-чижек чок, ат-алдары эргелери шуут баткан, орта кадрлар-даа чок, а ооң даргазы Ю. Н. Хлыбов чүгле доктаалдар төлевилелдери, янзы-бүрү бижиктер белеткээринче угландырган саазын ажылында орар, чамдыкта монополист-бүдүрүлгелерниң «дилээн» хандырар сорулгаже шилчээн, а чамдыктарында өртек өзүүшкүнүн шуут хынавайн турар фактылар безин бар. Ындыг берге байдалда келгенин билип-тура-ла, Экономика яамызының ол орган-биле кошкак ажылдап турары элдептиг. Ол-ла яамыда бо экономиктиг реформаларны организастап, ол реформаларны амыдырал кырында боттандырар талазы-биле оралакчы сайыт (С. Н. Сапова) бар. Бо оралакчы сайыт экономиктиг реформаларны чүгле саазын кырынга кылыр боордан башка кожууннарга, яамыларга, ведомстволарга, биче бүдүрүлгелерге ооң практиктиг дузазы эвээш.

Электри-чылыдылга талазы-биле тарифтерни хынап, боттандырар тускай энергетика комиссиязы база шак-ла ындыг берге байдалда. Чазак энергетика комиссиязының составын чедимче чок тургускан, (оон даргазы Н. Б. Дьяков —Чазак Даргазының оралакчызы, ол-ла айтырыглар талазы-биле сонуургалдыг яамының сайыды) ооң составында 15 кижи бар. Чазак ол комиссияның дугайында тускай саавырны бадылап каан, ол саавырның дүрүмү ёзугаар ооң составында киргеннериниң 50 хуузундан хөй турда, тускай экспертиза бөлүүнүң хыналдазының түңнелинде электри-чылыг тарифтерин өстүрерин көөр турган, ону шуут хажыдып келгениниң түңнелинде Тываның Монополияга удур эргелели Президентиге, Чазакка ийи катап бижик киирген, ам ол айтырыгны Чазак боду көөр ужурга таварышкан. Өртектер айтырыын шын хынап контрольдаар талазы-биле хереглекчилер неген турар чүве болганда, Чазак чанында Өртектер комитедин катап тургузар болза эки деп чүвени үстүнде фактылар безин бадыткап турар. Ынчангаш шыырак дээди эртемиг экономист кадрлар-биле экономиканы быжыглаар үези келген.

Амгы үеде монополист-бүдүрүлгелерниң Күрүне реестринде 26 монополист-бүдүрүлге кирип турар, оларның саарылга рыногунда ажыл-чорудулгазын, байдалын хамаарышкан яамылар, ведомстволар айы-биле анализтеп турар. Тыва Республиканың иштинде монополчу продукциязын сайгарып турар монополист-бүдүрүлгелер рынок саарылгазының 35-тен өрү хуузун ээлеп турар дугайында статистика органнары бадыткаанда, Күрүне реестринче кирер.

Чүгле 1994 чылда монополист-бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазынга 38 тускай хыналдаларны чоруткан болгаш оларга хамаарышкан 69 хомудал-билдириишкинни сайгарган. Монополист-бүдүрүлгелерге хоойлу-дүрүмнер хажытканы дээш 38 айтыышкынны берген болгаш оон 87 хуузун чогуур үезинде күүсеткен, а артканнары контроль-хыналдада туруп турар.

Ол-ла үениң иштинде 20 херекти Россияның «Бараанныг саарылга рыногунга монополисчи ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар, конкуренцияны (чижилгени) тургузаар дугайында» Хоойлузунуң (6-дан 10 дугаар чүүлдеринге чедир) чүүлдерин хажыткан дээш оттурган.

Тыва Республиканың экономиказында рынокче шилчээни-биле холбашкан берге байдал, улус ажыл-агыйында бүдүрүлгелерниң батканы, кайы-даа адырларда өртектерниң улгатканы, хүн бүрүнүң амыдыралында чамдык бууравашкыннар амыдырап чурттаар шинээвисти улам нарыыдадып келгени монополист-бүдүрүлгелерни база оюп эртпээн.

Монополист-бүдүрүлгелерниң 1990 болгаш 1994 чылдарда бүдүрген продукциязының ниити хемчээлин моон адаанда көргүскен: **(бирги көзенекте— рынокче кирер мурнунда турганы, ийигизинде —1994 чылда байдал).**

«Каа-Хем» разрез, хөмүр-даш, муң тонна	818	777
Алгы заводу, кидис идиктер, муң эжеш	87	7
хөм идиктер, муң эжеш	58	6
Кызылдың даарапылга фабриказы, даарапылга кылыглары, млн. рубль	2.004	1717
«Сүт» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң акционер ниитилели, чалаң сүт продукциязы, тонна	22554	4223
саржаг үзү, тонна	452	170
«Кызылдың эът комбинады» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң акционер ниитилели, эът болгаш кедээ ажыл-агыйның I категорияның продукциялары, тонна	6983	1113
колбаса кылыглары, тонна	1245	732
«Росэътсүтсадыгның» соодулга комбинады, бараан саарылгазы, млн. рубль		2389
«Хеп-сын» фирма, бараан саарылгазы, млн. рубль		2394
Кызылдың пиво заводу, пиво, муң дал.	35	—
водка, муң дал.	200	45
эзиртпес суксуннар, муң дал.	180	70
Бажың тудуушкун комбинады, делгем панельдиг бажың тудуу, муң дөрбелчин метр	38,7	6
эптээр демир-бетон, муң куб. метр.	53,9	1,5
Рестипография, номнар, бастынган млн. арыннар		3,7
солуннар, бастынган млн. арыннар		9,6
бланкылар млн. физ. экземпляр		2
Кызылдың куш фабриказы, чуурга, муң борбак		30219
куш эъди, тонна	337	168
«Тыва мебель» акционер ниитилел, мебель, млн, рубль.	3643	349,1
Тываның суг оруунуң компаниязы, аргыштырган пассажирлери, муң кижи		12
дажыглаан чүъгү, муң тонна		7,1
«Элегес» акц. ниитилел, туйбу, муң кезек	30800	1963
Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйы, дилиг материалдары, муң куб. метр.	35,5	5,7
Мал эъдинге, санит. арыглаашкын заводу, эът-сөөктен далган, тонна	764	306
брикеттер, тонна		—
Кызылдың ТЭЦ, чылыг энергиязы, муң Гкал.	893	980
Кызылдың пассажирлер АТБ-зи, аргыштырган пассажирлери, млн. кижи		16412
«Тыва тараа продукт» акц. ниитилел, далган, тонна	25336	23785
комбикорм, тонна	35001	5438
«Красноярскавиа» коопериин авиабүдүрүлгези, пассажирлер аргыштырганы, муң кижи		38
«Тыва нефтьпродукт» бүдүрүлге, нефтьпродуктуларны сайгарганы, муң тонна		81,9
«Тыва-Лада» акц. ниитилел, автомашиналар септээни, кезек		1403
автомобильдерни сайгарганы, кезек		209
«Тывакоммунэнерго» бүдүрүлге, чылыг энергиязын сайгарганы, муң Гкал.		878
«Водоканал» бүдүрүлге, суг-биле хандырганы муң куб метр.		12352

Моон алгаш көөрге, рынокче шилчээн соонда дыка хөй монополист-бүдүрүлгелер бүдүрүп турган продукциязын ыракта кудулаткан деп чүве костүп турар-дыр.

Амгы үеде алгы заводу, бажың тудуушкун комбинады, туйбу кылыр «Элегес» акционер ниитилел, Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйы шуут ажыл чок турупканнар.

Бо хүннерде 8 монополист-бүдүрүлгениң удуртукчулары Күрүне реестринден үндүрер дугайында тускай бижиктерни Тываның Монополияга удур эргелелинге киргеннер. Оон-биле чергелештир электри-чылыдылга бээр 3 монополист-бүдүрүлгени Күрүне реестринге киирерин шиитпирлээн. Бо айтырыгны кыска хуусаада Тываның Монополияга удур девискээр эргелели бодунуң комиссиязынга шиитпирлээр.

Эрес-оол МЕҢНИГ-ООЛ.
Тываның Монополияга удур девискээр эргелелиниң начальниги.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың февраль 14-теги № 43 доктаалы-биле бадылаан.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылының байырлаашкынын белеткээриниң болгаш эрттирериниң ПРОГРАММАЗЫ

Ада-өгбелерниң кайгамчыктыг маадырлыг болгаш шылгаралдыг, амы-тынын безин хайыралавас чоруунга, дайынның хоочуннарынга, дайын чылдарында тылга ажылдап турганнарга ханы хүндүткелдиң албан ёзулалын илереткиншаан, дараазында Программаны боттандырар.

I кезээ
Организастыг болгаш информация-пропагандистиг хемчеглер

1. Яамыларга болгаш ведомстволарга, кожууннарга болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга Тиилелгениң 50 чылының байырлаашкынын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организакчы комитеттерни тургузар. Россия Федерациязының «Хоочуннар дугайында» Хоойлузун боттандырарының, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң чуртталга, амыдырал хандырылга байдалдарын экижидериниң, оларга адрестеттинген социал дуза чедирериниң, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болгаш өске-даа нормативтиг актылар-биле көрдүнген чиигелделерин сагыырының талазы-биле боттуг хемчеглерни боттандырып чорудар.

Хуусаазы: 1995 чыл. Яамылар болгаш ведомстволар удуртукчулары, кожууннар, Кызыл Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары харыылаар.

2. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, оон-биле кады оларга деңнештирген кижилерниң, дайын чылдарында тылга ажылдап турганнарның даңзызын кожууннар болгаш хоорайлар айы-биле ылавылап тодарадыр.

Хуусаазы: 1995 чылдың февраль. Ресвоенкомат. кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары харыылаар.

3. Яамыларга болгаш ведомстволарга, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларынга Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, дайын чылдарында тылга ажылдап турганнар-биле ужуражылгаларны организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель. Яамылар, ведомстволар удуртукчулары, ресвоенкомат, кожууннар Кызыл Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары харыылаар.

4. Парлалгага, телевидениеге болгаш радиога Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылы-биле холбаштыр шериг-патриоттуг темалыг ийи чырыдары дээш республика конкурузун чарлаар болгаш эрттирер.

Хуусаазы: 1995 чылдың февраль-апрель. Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитети, солуннар редакциялары, Күртелерадиокомпания, Журналистер эвилели харыылаар

5. Культура бажыңнарын, клубтарны, библиотекаларны болгаш өске-даа хөй-ниити черлерин тема ёзугаар көрүштүг кылдыр шимээр. Музейлерге болгаш библиотекаларга тематиктиг делгелгелерни организастаар, урап чүүл, тураскаалдар, музей экспонаттарының болгаш архив материалдарының выставкаларын (оон иштинде көжүп чоруур выставкалар база) кылыр болгаш оларның дузазы-биле чурттакчы чон ортузунга кижизидилге ажылын чорудар.

Хуусаазы: 1995 чылдың февраль-май. Культура, кино болгаш туризм яамызы. Культура ажылдакчыларының эвилели. Күрүне архиви

6. «Делегейниң ийиги дайынының өөредиглери болгаш фашизмни чок кылган Тиилелгениң ужур-утказы» деп темалыг эртем-практиктиг республика конференциязын эрттирер.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель. Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитети. ТДЛТЭШИ, ресвоенкомат, Курархив.

7. Тиилелгениң 50 чылы-биле холбаштыр хемчеглерниң белеткээриниң болгаш эрттирериниң программазының чогуур кезектериниң күүселдезиниң дугайында яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының отчеттарын сайгарып чугаалажып көрүп турарын республиканың организакчы комитединиң ажыл-чорудулгазының практиказынга чурумчудуп киирер.

Хуусаазы: 1995 чылдың март-апрель Оргкомитет. Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызының секретариады харыылаар.

8. 1995 чылдың апрельде чурттакчыларлыг черлерни, кудумчуларны болгаш хоорайларны чаагайжыдарының айын чарлаар.

Чер-чер чагыргаларының даргалары харыылаар.

9. Россия Федерациязының «Хоочуннар дугайында» Чарлыының үнгени-биле холбаштыр чурттакчы чон, хоочуннар ортузунга организакчы база тайылбыр ажылдарын чорудар.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрельге чедир. Чурттакчы чонуң социал камгалал яамызы, ресвоенкомат харыылаар.

10. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылы-биле холбаштыр Тыва Республиканың хамаатыларынга Тыва Республиканың Президентизиниң кыйгырыын белеткээр.

Хуусаазы: 1995 чылдың май 7-8. Тыва Республика Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының информастыг анализ эргелели харыылаар.

11. Тиилелгениң 50 чылының байырлаашкынының хүннеринде Тыва Республиканың Президентизиниң байырлыг адрестери-биле кады тыпсыры-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарын чурукка тырттырарын организастаар болгаш оларның дугайында фотобуклеттер кылырын чагыыр.

Хуусаазы: 1995 чылдың март-май. Республика оргкомитеди, кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары харыылаар.

12. Дайын хоочуннарының Тиилелгениң 50 чылы-биле холбашкан социал болгаш өске-даа айтырыгларын шиитпирлээри-биле телефон харылзаазының пунктуларын организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың февраль-май. Чурттакчы чонуң социал камгалал яамызы (т. 3-51-40). Хоочуннарның республика чөвүлели (т. 2-46-28). ресвоенкомат (т. 3-09-44) харыылаар.

13. Тураскаал сактыышкын дептерин парлап үндүрериниң талазы-биле ажылды доозар болгаш массалыг информация чепсектерин дамчыштыр өлүреткен чаңгыс чер-чурттугларывыс дайынчыларның аттарын бүгүдеге чедирип чарлаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың март-май. Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитети Тываның ном үндүрер чери харыылаар

14. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга, кожууннар төптеринге — Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдар, митингилер, чыскаалдар, күш-ажылчы коллективтерге болгаш чурттакчыларлыг черлерге — хуралдар, байыр чедириишкиннерни эрттирер. Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген чаңгыс чер-чурттугларывыска болгаш дайын чорудулгаларының киржикчилеринге тураскаалдарга ооодал чечектер салырын организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың май 8-9. Чер-чер чагыргаларының даргалары, ресвоенкомат, Хоочуннарның республика чөвүлели харыылаар.

II кезээ
Культура-массалыг хемчеглер.

1. Периодиктиг парлалгага Ада-чурттуң хоочуннарының, ТАР-ның ажыл-ишчилериниң тылга ажылының дугайында очерктерни үндүрер, телевидениеге болгаш радиога Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында дамчыдылгалар бөлүктерин организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың февраль-май. Солуннар редакциялары, Күртелерадиокомпания, Журналистер эвилели, Курархив харыылаар.

2. Дайын чылдарының ырларының, театр урап чүүлүнүң, симфониктиг болгаш камерлыг чогаалдарның Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан республика конкурузун эрттирер.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель. Культура, кино болгаш туризм яамызы, Культура ажылдакчыларының эвилели харыылаар.

3. Дайын хоочуннарының Кызыл гарнизонунуң болгаш кызыгаар отрядының хууда составы-биле ужуражылгаларын организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель-май. Ресвоенкомат. хоочуннарның республика чөвүлели харыылаар.

4. Чурукчулар бажыңынга чурукчуларның дайын темазынга ажылдарының делгелгезин белеткеп кылыр.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель, май. Культура, кино болгаш туризм яамызы, Чурукчулар эвилели, Алдан-Маадыр аттыг музей харыылаар.

5. Тиилелгениң 50 чылын Кызылга байырлап эрттирериниң дугайында документалдыг фильмни тырттырар.

Культура, кино болгаш туризм яамызы харыылаар.

6. Тываның хөгжүм-шии театрынга болуп эртер Ада-чурттуң Улуг дайынынга тураскааткан байырлыг хуралдан дорт телерадио дамчыдылганы организастаар.

Күртелерадиокомпания харыылаар.

7. Аныяктарның Хөнделен — Хөндергей — Хайыракан— Кызыл маршруттуг чадаг чарыш марафонун эрттирер.

Хуузаазы: 1995 чылдың май 6-7-8-9. Ресспорткомитет, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннар болгаш Кызыл хоорай чагыргалары харыылаар.

8. Кызыл хоорайның школачыларының болгаш өөредилге черлериниң сургуулдарының аразынга чиик атлетика эстафетазын организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың май 1. Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди, Кызыл хоорай чагыргазы харыылаар.

9. 1995 чылда шериг баар аныяктарның спартакиадазын эрттирер.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель. Аныяктар херектериниң талазы-биле яамы, республиканың шериг комиссариады, республиканың камгалал-спорт техниктиг ниитилелдери харыылаар

III кезээ
Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш инвалидтериниң, ол ышкаш оларга деңнештирген кижилерниң амыдыралының социал-экономиктиг байдалдарын экижидери

1. Дайын инвалидтериниң, өлген дайынчыларның өг-бүлелериниң материалдыг байдалын өөренип көөр база чуртталга-амыдырал байдалдарын хынаар болгаш чидии-биле деткимче хереглеттинип турарларны бажыңынга хандырарынче долу кичээнгейни угландырар.

Хуусаазы: 1995 чыл. Чоннуң социал камгалал яамызы, чер-чер чагыргалары харыылаар.

— Чуртталга-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле учетка киирген дайын инвалидтерин, өлген дайынчыларның өг-бүлелерин квартиралар-биле хандырар.

Хуусаазы: 1995 чыл Кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларының чагыргалары харыылаар.

—Чидии-биле деткимче хереглеп турар дайын киржикчилериниң, инвалидтериниң квартираларын септээр.

Хуусаазы: 1995 чыл. Яамылар, ведомстволар, албан черлери, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчулары (өнчүнүң бүгү хевирлериниң), кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары харыылаар.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының чидиг деткимче хереглеп турар киржикчилеринге, инвалидтеринге бот таарар черлерге, чунар-бажыңнарга, идик-хеп септээр черлерге халас ачы-дуза көргүзер.

Хуусаазы: доктаамал. Чоннуң социал камгалал яамызы, кожууннарның, хоорайларның чер-черлериниң чагыргалары харыылаар.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының учетта турар инвалидтеринге юбилейлиг чылда телефоннарны халаска тургузуп бээр.

Хуусаазы: 1995 чыл. Кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының даргалары, харылзааның болгаш информатиканың «Росхарылзааинформ» күрүне бүдүрүлгези харыылаар.

— Дайын инвалидтери пассажир транспортунуң (таксиден өске) бүгү хевирлеринге халас чоруур.

Хуусаазы: доктаамал. Кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларының чагырга даргалары харыылаар.

2. Дайынның киржикчилеринге болгаш инвалидтеринге база өске-даа категорияның хамаатыларынга, эмнерни халас азы чиигелделиг өртектер-биле садып алыр кижилерге тускай социал аптеканы Кызыл хоорайга ажылдадар болгаш эмнер-биле үзүктел чок хандырарын организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың май айга чедир. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы харыылаар.

3. Юбилейлиг чылда эмчи шынзылгазы бар дайын киржикчилерин болгаш инвалидтерни аргыжылга чепсек-херекселдери-биле хандырар. Бо сорулгага «Ока» деп 45 тычаапны, 34 мотоколясканы, 68 велоколясканы тускайлап бээр.

Хуусаазы: 1995 чылдың дургузунда. Социал камгалал, Сан-хөө яамылары харыылаар.

4. 1995 чылдың май 9-ка чедир дайынның бүгү киржикчилеринге чаңгыс удааның материалдыг дузаламчызын, а ол ышкаш түс чер бюджединиң, күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң күүсели-биле тураскаал белектер тыпсырының аргаларын дилеп тывар.

Хуусаазы: 1995 чылдың май 7-9. Пенсия фондузу, чер-чер чагыргалары харыылаар.

5. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан байырлалдарны демдеглээринге болгаш акшаландырарынга коммерция структураларын, ачы-буян организацияларын, арат-тараачын ажыл-агыйларын идепкейлиг хаара тудар.

Хуусаазы: 1995 чылдың март-май. Чер-чер чагыргалары харыылаар.

6. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга шеф дузаламчызын көргүзер талазы-биле хемчеглерни школаларга чорудар, «Кичээнгей болгаш сагыш човаашкын» зоналарын тургузар, кудумчуларны, чуртталга черлерин класс бүрүзүнге быжыглаар, суй-белектер белеткээрин организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың март-май: Тыва Республиканың Өөредилге яамызы, чер-чер чагыргалары харыылаар.

7. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин эмнээри-биле «Чедер» курортче тускай үнүүшкүн организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың июнь. Социал камгалал, Кадык камгалал яамылары, социал страхование фондузу харыылаар.

8. Дайын киржикчилерин хандырар тускай садыглаашкынны организастаар, дайын киржикчилерин хандырар салбырларны магазиннерге катап тургузар, садыгга, ачы-дуза чедирилгезинге оларның ээлчег чок болурун хандырар.

Хуусаазы: 1995 чылдың март-май. Күрүне курлавырларының херектериниң талазы-биле комитет, чоннуң садыг, амыдырал хандырылга черлери, Хереглекчилер эвилели, чер-чер чагыргаларының даргалары харыылаар.

9. Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан парлалга продукциязын, бараанарны, тускай сүлде-демдектерлиг суй-белектерни үндүрерин чагыыр болгаш организастаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың февраль-май. Республика оргкомитеди, Кызыл хоорай чагыргазы, курлавырлар херектериниң талазы-биле комитет, садыг-хандырылга черлери, Хереглекчилер эвилели харыылаар

10. Хоочуннарны эрге-хоойлу-биле камгалаар сорулга-биле Россия Федерациязының «Хоочуннар дугайында» Хоойлузун күүседип турарын квартал санында хынаарын Тыва Республиканың Прокуратуразынга сүмелээр.

Хуусаазы: доктаамал. Тыва Республика Прокуратуразы харыылаар.

IV кезээ
Тураскаал-мемориал хемчеглери

1. Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген чаңгыс чер-чурттугларывыстың Кызыл хоорайда тураскаалын септеп-селиир, өлген чаңгыс чер-чурттугларның аттарын бижээн самбыраны тургузар.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель айга чедир. Культура яамызы, ресшериг комиссариады, Кызыл хоорай чагыргазы харыылаар.

2. Өөредилге черлеринде, күш-ажылчы коллективтерде дайынчы алдарның хөй-ниити музейлерин, делгиирлерин катап тургузарын, камгалаарын хандырар.

Чер-чер чагыргалары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар удуртукчулары харыылаар.

3. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң хөорлерин, тураскаалдарын болур-чогууру-биле чурумчудуп, арыглап ажаар.

Хуусаазы: 1995 чылдың апрель-май. Чер-чер чагыргалары, ресшериг комиссариады харыылаар.

4. Кызыл хоорайга тыва эки-турачыларның музейин ажыдар.

Хуусаазы: 1995 чылдың март. Культура яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы, ресшериг комиссариады харыылаар.

5. ССРЭ-ниң Маадырлары М. А. Бухтуевтиң, Т. Б. Кечил-оолдуң, Х. А. Чүргүй-оолдуң тураскаалдарын Кызыл хоорайга тургузар.

Хуусаазы: 1995 чылдың май 1-ге чедир. Культура яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы, ресшериг комиссариады, Чурукчулар эвилели харыылаар.

6. Калинин областа Белое хоорайга Сибирьден барган дайынчыларның тураскаалын тударынга киржир, республиканың улуу кылдыр 100 млн. рубльди ук тураскаалды тургузарынга тускайлап бээр.

Хуусаазы: 19905 чылдың I кварталы. Культура яамызы, девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының Тыва Республикада төлээлелге чери.

7. Кызыл хоорайга Тиилелгениң салюдун кылыр.

Хуусаазы: 1995 чылдың май 9. Культура яамызы, Кызыл хоорай чагыргазы, ресшериг комиссариады харыылаар

Дээди Хуралдың комитеттеринде

ХООЙЛУ АЖЫЛДАП КЫЛЫРЫ БЕЛЕН ЭВЕС

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү сессиязының бирги хуралынга депутаттар Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң эрткен 1994 чылда тыва Парламентиниң кылып чоруткан ажылдарының дугайында отчёдун дыңнап, чугаалашкан.

— Эрткен 1994 чылды бис Тыва Республиканың Конституциязын ёзугаар чурттап, ажылдап эгелээнивистиң чылы кылдыр көөр ужурлуг бис, кыска үениң дургузунда 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алганывыс Конституциявысты ажылдадып, хоойлужудулга-төлээлекчи база күүседикчи органнарны эде тургузуп, тус черлерниң бот-башкарылга органнарын тургузуп, суд органнарын эде тургузарынче баштайгы базымнарны кылган бис — деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаалаан.

Доктаамал ажылдап турар Парламентиниң баштайгы чылында күрүне эрге-чагыргазының политиктиг реформазын боттандырарынга шиитпирлиг базымнар кылдынган. Ооң түңнелинде бис бөгүн Тыва Республиканың Конституциязында республикавыстың бөгүнгү негелделеринге дүгжүп турар, ажылдап болур болгаш дээштиг принциптерни киирип алган-дыр бис деп түңнелди үндүрүп болур бис.

Чаа хевирге тургустунган тыва Парламентиниң —Дээди Хуралдың баштайгы чылы ооң эрге-хоойлу ажылдап кылыр профессионал орган кылдыр тургустунуп, быжыгып, бистиң республикавыстың эрге-хоойлулуг, демократтыг күрүне кылдыр быжыгып тургустунарының чылы болган. Ооң-биле кады Дээди Хуралдың чаа соңгуткан депутаттары Тыва Республикага хамааты чөпшээрежилгени тургузарынга, эрге-чагырга адырларының аразынга бот-боттарын хүндүлежип, демниг ажылдаарының чижээн көргүзеринге үлүүн киирип бергеннер.

Эрткен чылын Дээди Хурал бодунуң эрттирген ийи сессиязының 22 хуралынга 36 хоойлуну хүлээп алган болза, ооң амгы комитеттериниң бирээзи —бистиң конституция-эрге-хоойлу политиказының комитеди ол айтырыгларның шуптузунга идепкейлиг киришкен. Ол-ла үениң иштинде ам доктаамал ажылдап турар 159 хоойлу-дүрүмнү Парламент күштүг кылдыр хүлээп алган.

Кандыг-даа Хоойлуну, хоойлу-дүрүмнерни күштүг кылдыр хүлээп алырынга аңаа Тыва Республиканың Конституциязынга, Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш биске күштүг болуп турар хөй хоойлу-дүрүмнерге оларның дүгжүп турарынга үнелелди конституция-эрге-хоойлу политиказының комитеди берип турар. Ынчангаш эрткен чылдың дургузунда комитет бодунуң шыдаар шаа-биле эвээш эвес ажылдарны кылганын ам чугаалап болур бис.

Эрткен чылын бистиң комитеттиң ажылдап киирген-биле Дээди Хуралдың сессияларынга «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында», «Тыва Республиканың Конституция судунуң ажылдаар чүүлүнүң дугайында» ТР-ниң Хоойлуларынга өскерилгелер болгаш немелделерни хүлээп алган. Чаа үеге, чаа негелделерге дүүштүр «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында» Хоойлуга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген бис. «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер кииреринниң чурумунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин комитет ажылдап киирген. База бистиң комитет хоойлу-дүрүм хажыткан кижилерниң хоругдал эрттирип турар черлеринде турарлар-биле чөпшээрел чок харылзаа тутканы дээш административтиг харысаалга дугайында, кем-херек үүлгедикчилерниң турары хоругдал черлерин дескиндир камгалалдыг девискээрлерин тургузарының дугайында, прокурорнуң хоойлу ёзугаар негелделерин күүсетпээни дээш административтиг харысаалга дугайында хоойлуларны Дээди Хурал хүлээп алган.

Комитеттиң эң идепкейлиг киржилгези-биле бистиң республикавыска адвокатура болгаш нотариат дугайында тускай хоойлулар хүлээп алдынган. Ынчангаш бо органнарның ажыл-чорудулгазын үениң негелдезинге дүүштүр органызастаарынга эрге-хоойлу базазы тургустунган.

Бистиң комитеттиң идепкейлиг киржилгези-биле Тыва Республиканың Чазааның дугайында, Президентиниң дугайында (чаа редакция), Президент соңгулдаларының дугайында (өскерилгелер болгаш немелделер), улус судьяларының эрге-ойдалының дугайында, кожуун (хоорай судтарының) судьяларының соңгулдаларының дугайында, Дээди судтуң болгаш Дээди арбитраж судунуң судьяларынга эрге-хоойлу тывсырының болгаш оларның эрге-хоойлуларын дүжүрерниң чурумунуң дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын катап эде көөрүнүң, ат салырының болгаш оларның күштүг болуп кирериниң чурумунуң дугайында хоойлу төлевилелдери бо хүннерде белен кылдыр ажылдаттынып кылдынган болгаш Дээди Хуралга көөрүн манап турар. Бо кончуг чугула хоойлулар төлевилелдерин чоокку үеде үшкү сессияның хуралдарынга чугаалажып, хүлээп алыр ужурлуг.

Эрткен чылын комитеттиң ажылдап киирген хоойлу төлевилелдеринден «Тыва Республиканың девискээринге хоойлуга чөрүштүр арага аймаан (спирт холуксаалыг) кылыры болгаш садып-саарганы дээш административтиг харысаалга дугайында» база «Хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш эргелеп-башкарылга чурумун үрээни дээш административтиг харысаалга дугайында» хоойлу-дүрүмнер төлевилелдерин Дээди Хуралга чугаалаштырып кииреривиске, депутаттарның деткимчезин ол албаан. Ол төлевилелдерни ам-даа эдип-чазап кылыр ажылдар чоруп турар. Бистиң комитеттиң кичээнгейиниң төвүнде суд органнарының ажыл-чорудулгазы туруп турар. Ынчалза-даа бо айтырыгны Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының аразынга эрге-хоойлужудулга айтырыын шиитпирлээрин үлеп хуваашканының соонда көрдүнүп болур дээрзин билип, бодувустуң санал-опалывысты белеткеп турар бис. Ол ажылдарга республиканың хоойлу-дүрүм камгалалының органнары-биле сүмележип, демнежип ажылдап турарывыс билдингир.

Эрткен чылын Дээди Хуралдың конституция-эрге-хоойлу политиказының комитединиң 21 хуралынга 29 айтырыгны чугаалашкан. Ооң иштинде ийи хуралды республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчыларының киржилгези-биле эрттирген. Дээди Хуралдың өске комитеттери-биле каттышкан хуралдарны эрттирип, оларга ниити айтырыгларны чугаалажып көрген.

Бистиң комитеттиң кежигүннери Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазындан келген материалдарны сайгарып, аңаа хамаарыштыр боттарының үнелелдерин берип келген. Күрүне Думазының чорудуп берген чүүлдеринге хамаарыштыр бистиң комитеттиң 6 түңнелдерин Москваже чоруткан. База Күрүне Думазынче Тыва Республиканың Дээди Хуралының саналы кылдыр өкпе аарыының долгандыр турар кижилерге айыылдыг хевиринден эмнедиринден ойталааны дээш база өкпе аарыын сагыштыг-биле халдатканы дээш кеземче харысаалгазын оттуруп болурун хоойлужудар дугайында материалдарны белеткээш, чоруткан бис.

Бистиң комитеттиң ажыл-чорудулгазының саавырын ёзугаар комитеттиң кежигүннери республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнары-биле быжыг харылзаалыг ажылдап турар. Ол органнар боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында дыңнадыгларны база хүн бүрүнүң медээлерни биске берип турарлар. Комитет кежигүннери республика прокуратуразының, Иштики херектер, Юстиция яамыларының коллегия хуралдарынга олуржуп турар. Ооң-биле кады комитет кежигүннери фракциялар ажылдарынга киржип, боттарының соңгулда округтарынга доктаамал барып, соңгукчулары-биле ужуражып келгеннер.

Бо хүннерге чедир комитеттиң адрезинге чамдык хоойлу-дүрүм камгалалының органнарының ажылдакчыларының чоннуң негелде-хомудалдарынга кичээнгей чок чорууның дугайында 5 хомудал-билдиришкин келген. Оларга хамаарыштыр хыналдаларны кылып, чогуур органнардан харыыларны негеп ап, ол чагаа, хомудалдарны бижээн кижилерге харыыларны берген.

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының чамдык хоойлуларының күүселдезиниң дугайында медээлерни яамылардан, прокуратура органнарындан, Кызыл хоорай чагыргазындан, үндүрүг инспекциязындан хыналда чуруму-биле негеп ап келген бис. Ылаңгыя чуртталга шөлүнүң хуваалдазынга хамаарыштыр хоойлу-дүрүмнүң сагылдазын кичээнгейлиг хынап турар бис.

Бистиң комитеттиң кежигүннери боттарының бодалдарын, туруштарын республиканың массалыг информация чепсектеринге доктаамал чырыдып, бижип, чугаалап келгеннер. Олар Дээди Хуралдың кылып турар ажылының дугайында соңгукчуларынга чедирип, аңаа хүлээп алган хоойлуларны чонга тайылбырлаарынга үлүүн киирип келгеннер.

Хоойлу-дүрүм ажылдап кылыры берге болгаш кончуг харысаалгалыг ажыл дээрзин бо эрткен чылдың дуржулгазындан билип көрдүвүс. Доктаамал ажылдаар профессионал Парламентиге депутат кижиден ооң бодунуң бүгү талалыг билиглер-биле белеткелдиг болурун хүн бүрүнүң ажылы негээр боор-дур. Ынчангаш ажылдап өөренир, амыдыралывыска эргежок чугула, херектиг хоойлуларны тургусчур дээш ажылдаар апаар бис.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Депутат, Тыва Республиканың Дээди Хуралының конституция-эрге-хоойлу политиказының комитет кежигүнү.

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

КИДИС КЫЛЫГЛАР — кидистен кылган эдилелдер, дериглер. Чижээ, адаккы, дөвүнир, өреге, өгнүң кидис элкии, даланча, олбук, ширтек (орун баарының, дөрнүң, чүък баарының, шала кыдыының), ончек, дүс хавы; кужур хавы, наарык (хуурууш), адиң, ук; чопак; көвенчик (дээрниң ырын чымчактаар), дерлик (чымчактааныкы, аъттың дерин сиңирер). ширчеек, сокулааш (кудурганың кудурук дөзүнге кедирип каар чымчактааныкы). шоос, аныргаа; чылан дугуйлары (хааның дерии).

УРАН СЫРЫЛГА — кидистен кылган эдилелдерни уран шевер кылдыр сырыыры. Сырыырының хээ-хевирлери: хана-карактап сырыыры, бөртейлеп сырыыры, бедейлеп сырыыры, хирээ-бистеп сырыыры, кочимнеп сырыыры, дөрбелчиннеп сырыыры, тегериктеп сырыыры, чартык төгериктеп сырыыры. Сырыырының эң-не нептерээн хээ-хевири хана-карактап сырыыры турган. Уран холдуг тыва шевер урууглары 13-14 хар чедерге-ле өг иштиниң ширтээниң беш хевирлерин сырыырының уран аргазынга өөредип аар турган.

ХАЯАПЧА — өг доразының сырып каан кидис куржаа. Хаяапчаның калбаа 20-25 см., узуну өгнүң ханазының санындан хамааржыр. Хаяапча-биле кышкы үеде өгнүң доразын чылыг болзун дээш куржаң чылыглаар. Көшкүн Тывага байларның докулчак ак өглери-даа, карачал араттарның бора-өдүн өглери-даа хаяапчалыг тургулаан.

ЭЭР-ШИРТЕК — шала кыдыының ширтээ. Суугунуң дөрт талазынга дөрбелчинней азы дугаланчак кылдыр эптей салып каан шаланың кыдыгларынга ээй салыр ыргак ширтек. Ону ыргак ширтек азы ээр-кара-даа дээр.

ЧЭЭК — 1. Өг дүндүү дугаар кидистиң (өрегениң) кыдыын долгандыр азы ортузунга кежилдир дааран чиңге кызыл пөс. 2. Өшкү дүгүнден нарын чиңге кылдыр ажип каан чеп.

ЧАРЫЛГА — албан черинге хөделдээр ажылчын. Чижээ, чызаан (эрге-чагырга чериниң) чарылгазы арбан, сумуларже албанның чагаа бижиктерин чедирер болгаш херек болган кижилерни албан черинге кыйгыртып эккеп бээр турган.

ШАВАР ЧАРЫЛГА — Чызаан таңмазының (кожуун чагыргазы) далаштыг чагаа-медээлер, онзагай дыңнадыышкыннар чедирер болгаш шериг, шүүгү кыйгыртыышкынның келдиртир шанкынчызы. Шавар чарылга ыраак-узак арбан, сумуларга чедип, кожуун чагыргазынга, шүүгү черинге келдирткен кижилерни буухаа дүрген эккеп бээр турган.

АЛДЫН УУРГАЙЫ — алдын тывар чер. Тывага баштайгы алдын уургайларын 1839 чылда Сыстыг-Хем баштарынга ажык-кончаа сүрген орус алдын дилекчилери ажыткан. Даштыкы алдын тывыкчылары (орустар, көрейлер) 1839 чылдан 1918 чылга чедир Тывага чылда ортумаа-биле 1,2 пуд чыжыр алдынны (холуксаа чок арыг алдын) тып ап турганнар. 1925 чылда Хараалдың алдын уургайы ажыттынган. Ол Тывага алдын үлетпүрүнүң эгезин салган. ТАР үезинде 6 алдын уургайы онзагай орулганы киирип, чурттуң хөгжүлдезинге база бир кол черни ээлеп турган.

ЧИҢ ДЭЭКЧИЛЕРИ — бараан сөөртүкчүлери. Таңды Урянхай үезинде Тыва чуртунче барааны киирип келир чаңгыс хаалга бурунгу Самагалдай суур турган. Болаш чиң дээкчилери 50-60 тевеге барааны Бээжинден чүдүрүп эккеп, Моолдуң Улуг хүрээзинге, Төвүттүң Гандан хүрээзинге өөренир дээн сургуулдарны эдертип ап турганнар. ТАР үезинде чинчилер Минусинскиден барааны тергелиг, шанактыг Саянны ажыр сөөртүп, Россияга өөренип турган сургуулдарны углап эккеп, чорудуп турган.

БЫЙЛА (БУИЛА) — теве бурундуу. Чиң —чүък чүдүрген тевелерни буйлаларындан бот-боттарынга шууштур кожуп каар. Ындыг шуушкак кош, чиңги өрүтээп ошераваа» дээр.

ЭГЕ — савааш-биле хоюдур хап каан дүктүг дыткаш, кырынга өзүк-делик чок кылдыр дескилей чада салыр узун калбак кидис. Кидистиң шынары дүктүг эгеге чулагайлап салырындан кончуг хамааржыр. Ынчангаш дүктүг салып эгелээрде, уран-шевер херээжен салыкчылар эгелээр турган.

ТЫВА ХООЧУН ЧЕМНЕР — хымыс, сарыг шай, шеңне-шай, уурак, өреме, тарак, атпек, курут, ээжегей, саржаг, чөкпек (чодураалыг, ай, бес, үүргенелиг), саржаглыг далган, өремелиг чиңге-тараа, каъдык, чалчымак (чочак), боова-боорзак; пиң, хан (чумурга, мөөнге, дескинчекке куткан, хоорган). согажа, дүлген эът, кожe-быдаа, кара мүн.

ХЫМЫС — эрте-бурунгу суксун. Хымысты гуннар үезинде-ле (бистиң эрага чедир III вектиң төнчүзү) суксун кылдыр ажыглап турган. Хымысты бе сүдүнден чазаар (бе сүдүнден хымыс кылырын ынча дээр). Бурун тывалар хымысты көгээ чүдүрерде эптиг, теректен кылган, ийи дүптүг, ортузунда ыяш бөөпкүннүг, доора чыттыр салыр доора-хумуннарга кылып турган. Хымыс аалчыларны уткуур, найыр-байыр үезинде мөгелерге хуваага сунар хүндү чеми. Хымыс эм шынарлыг суксун. Кижини шыдал-күш киирер, херек, ижин-пөйүнду аарыгларын эмнээр.

САРЫГ ШАЙ — чиң сөөртүкчүлериниң Бээжинден эккеп турган сарыг шайы. Сүттүг сарыг шай тываларның ынак суксуну. Кижини күш киирип, суксаанын эки хандырар. Тыва шайны ижери ёзу-чаңчылдыг. Чижээ, чаа хонашка көжүп келгенде шайның дээжизин орап-таңдызынче өргээш, өгнүң эр ээзинге кудар. Аалчыга тыва аякка куткаш, тоннуң чеңин бадыргаш, ийи холдап сунгаш, арткан шайын домбу-биле баарынга салып бээр. Домбулуг шайны тавакка салган саржаглыг далган азы өремелиг чиңге-тараа-биле немээр.

ШЕҢНЕ-ШАЙ — шеңнениң бүрүзүнден азы дазылындан хайындырган шай. Шеңнениң бүрүзүн, дазылын күзүн чыыр. Дазылын озук-биле каскаш, кургаткаш, шай согаажынга соктааш, деспиге элгеп алыр. Соктап каан шеңнениң дазылы чаагай чыттыг болгаш эм шынары улуг.

Кижини хей-сооктан, өл-шыктан камгалаар. Ынчангаш бурун тыва аңчылар аңнап-дииңнээрде шеңне-шайны ижип чорааннар. Олар одагга шеңне-шайның үстүн өрү-куду чашкаш, аъргаының ээзинден: «Олча-омактап, аас-кежиктен хайырлаңар» деп дилээр турган.

УУРАК — малдың төрээн соонда бир дугаар хоюг сүдү (аа). Бурун тывалар уурак ааны бүгү-ле ак чемниң дээжизи кылдыр санап чораан. Уурак-биле сүттээн шайның дээжизин «Мал-маган менди турзун, ак чем элбек турзун» дээш орап-делегейже чалбарып өргүүр. Уурак аа-биле сүттээн шайны баштай өгнүң эр ээзинге, уругларынга куткаш, өгнүң херээжен ээзи боду ишкеш, кожа өгнүң ээлерин шайладыр.

ТАРАК — хой, өшкү, инек, сарлык, иви сүдүнден кылган ак чем. Тарактың бот-шынары хөреңгизинден кончуг хамааржыр. Бир эвес хөреңги күзүн хоюг болза, тарак база хоюг болур. Хөреңгини күзүн «куяк-чай» эртип, кара-доңдак келирге, сөөлгү тарактан арттыргаш, үрелбес черге шыгжап алыр.

Өшкү, хой, иви сүдүнден кылган тарак кончуг чаагай, хоюг болур. Таракка бичии уруглар кончуг ынак.

ЭЭЖЕГЕЙ — сүт-биле тарактан кылган кызыл-сарыг өңнүг ак чем. Ээжегейни сүт-биле тарактыг шой пашка хайындырып белеткээш, тускай хөмге үүреткеш, кадырар. Ээжегейни уурак аадан база кылыр. Ону уурак ээжегейи дээр.

ЧӨКПЕК — өремеден саржагны ылгап алганының соонда артып калган кезээ. Чөкпекке кадырып каан ааржыны азы ээжегейни холааш, шээр малдың хырнынга хос эвес кылдыр кудар. Бир эвес хос кылдыр кудар болза, хейленгеш дүдүй бээр. Хырынга кудуп каан чөкпекти кургаг болгаш сериин черге шыгжаар. Чөкпек кышкы болгаш Шагаага белеткээр чемге хамааржыр. Чөкпектиг тыва далган, чиңге-тараа онзагай чыттыг, чаагай амданныг, хоолулуг, хүндү чем.

АЙЛЫГ ЧӨКПЕК — айның чемижин холуп каан ак чем аймаа. Ай — эм шынарлыг тайга үнүжү. Айны тывалар шаандан бээр чемге ажыглап келген. Шала күскээр озук-биле айның борбак чемижин каскаш, пөй пашка уру-хымыш (кадың урузундан чазаан) инек сүтке хайындырар. Бышкан айның чемижин соотап, далганнааш, чөкпекке каггаш, ээжегейни хөй эвести немээш, холуй булгаар. Кадыргаш далганнай соктап каан айның чемижин мүнге база каап ижер. Ол соокка, өл-шыкка алыскан кижилерге дузалаар.

ҮҮРГЕНЕЛИГ ЧӨКПЕК — далганнап каан үүргене холуксаалыг ак чем аймаа. Быжа берген үүргенени чыып алгаш, кургаткаш, хоорар. Хоорган үүргенени согаашка оожум соктааш, богун деспиге челбип каап тар. Арыг үүргенени дээрбелеп алыр. Ону үүргене далганы дээр. Үүргене далганын чөкпекке каггаш, эки холуштур булгаар.

ЧОДУРААЛЫГ ЧӨКПЕК — чодураа далганы холуксаалыг ак чем аймаа. Чодурааны ыяш-хумуңга чыггаш, кургадып алыр. Кургаг чодурааны маспактап азы дээрбелеп алыр. Ону чодураа далганы дээр. Чодураа далганын чөкпектиң ааржызын эвээжеткеш холуур. Чодураалыг чөкпекти айлыг, үүргенелиг чөкпек ышкаш шээр мал хырнынга куткаш, кургаг болгаш сериин черге шыгжаар.

ДАГЫЛ — бурганга аъш-чемниң дээжизин делгээр, бичии мөңгүн азы чес, хола тавакчыгаштар. Улуг хүрээлерниң дуганнарынга мөңгүнден шуткуп кылган дагылдарны салып турган. Дагылдар аңгы-аңгы аттарлыг. Чижээ, шансы ширээге (бурган салыр ширээ) чула кыпсыр дагылды колду дээр.

БАРЫНДАК — шажын-чүдүлге номнарын (Доржу-Чотпа, Сагаан-Чүгүртү, Канчыыр-Данчыыр дээн ышкаш аттыг сарыг шажынның судурларын) ораар торгу пөс. Барындакты дээр өңнүг ак-көк азы сарыг өңнүг торгу пөстен кылыр.

КАЛГА — Моолдуң чонунуң кол нуруузу Чөөн Моолда халхаларны тыважытканы.

ӨӨЛЕТ — Моолдуң Убса аймакта биче аймак улус. Өөлеттер Таңды-Тываның сүзүк шерии (араттардан тургустунган эки тура шериг)-биле кады Барыын Моолду манчы-кыдат эжелекчилерден хостаарынга идепкейлиг киришкен.

АРБАН — он өрегеден тургустунган чагырга-девискээр үлелгезиниң эң кудуку чадазы. Эрги Тывага он өрегени-ле бир арбан кылдыр хуваап турган. Арбаннарының саны сумунуң чурттакчыларындан (өреге санындан) хамааржыр. Хөй өрегелиг сумуга каш-даа арбан туруп болур. Таңды Урянхайга ниитизи-биле 720 арбан турган. Ук арбаннарны бошкалар (арбан даргалары) чагырып, башкарып турган.

СУМУ — арбаннардан тургустунган кожууннуң чагырга-девискээр үлелгези. Суму башкарылгазы ийи муң чыл бурунгаар Төп Азияның Гоби ховузунга көжүп, чурттап чораан гуннарның Модэ дээр күчүлүг чагырыкчызының үезинден эгелээн. Феодалдыг төре үезинде Тывага ниитизи-биле 48 сумулуг 9 кожуун турган. Хөй сумуларлыг кожууннар 17 сумуларлыг Бээзи-биле 10 сумулуг Даа кожуун турган. Сумуларны чаңгылар (сумунуң эң улуг дужаалдыг кижизи, суму чагырыкчызы) чагырып турган.

ШЫВАР-ДАЯК — кижиниң дөрт мөчүзүн (холдарын, буттарын) камталап чоруур, оруп адаанга ханага азып каар ээрен.

ЧЫЛАН-КАРАК — оруп бажынга ынаага халаңнадыр азып каар уруг-дарыгның буянын, куду-сүнезинин камгалаар ээрен.

ЭЖЕН САҢ — Хам ыяштың (хам дыттың) хүн үнер чүгүнче көрүнген талазының мурнунга кылып каар саң.

КОДАН САҢЫ — аал коданының чиге чөөн чүгүнге салыр саң. Кодан саңын тейжигеш кырынга Шагаа хүнүнде чүгле эр улус салыр. Саңны салган соонда аалдың улуг, бичии кижилери чолукшуп, аъш-чемниң дээжизи-биле чемненир.

ТАҢДЫ САҢЫ — Таңды (бедик дагларның ниити ады) дагаан черге салыр саң. Таңды саңын салып, ламалар йөрээл сала бергенде, аңаа келген кижилер аас-кежиин күзеп, курайлаар (чаныр, чалбарыыр, дилениp, өршээх дилээр) турган. Тывага таңды саңын 1928 чылга чедир дагыыр турган. Таңды саңы дагаан черге аът чарыштырар, мөгелер хүрештирер, найыр-наадым кылыр, тайгаларын, хемнерин мактап ырлажыр чаңчылдыг турганнар.

ЫДЫК ХӨЛГЕ — ыдык аът (челиңге кадак баглап каан аът). Ыдык аът кайы-даа аалдың азы кымның-даа аъды боор болур. Ыдык аътты кем-херектиг, хай-бачыттыг болгаш ээрик кижилер мунуп болбас. Ыдык аът кажан-бир шагда чөнүп өлүрге, ооң орнунга өске бир аътты ыдыктаар. Таңды дагаан черге ыдыктаан аътты «Таңды ыдыы аъты» дээр.

ЭРГИЛ — хүрээге чылда бир удаа болур улуг байырлал. Аңаа янзы-бүрү маска (чажыртыныг) кеткен ламалар самнаар. Самны самнаарының уран-талантызын Урганың (амгы Улаан-Баатыр) улуг хүрээзинге өөренген хүрээниң улуг самы эгелеп баштаар. Эргилге шүүлген мөгеге Хаа деп атты (дээди дужуметке бараан болукчунуң дужаалы) база тывсып турган. Тываның хүрээлери эргилди чыл санында эрттирип турган. Ону арат-түмен кончуг сонуургап көөр турган.

ХҮРЭЭ — янзы-бүрү дуганнарлыг, чуртталга бажыңнарлыг, чызалыг (ажыл-агыйлыг) ламалар хоорайжыгажы. Шараин (сарыг) шажынның эң улуг хүрээзи Тибеттиң Лхасада Гандан хүрээзи. Аңаа тыва хуурактар өөренип, сарыг шажынның эртемин чедип ап турган. Тываның баштайгы хүрээзи — Самагалдай хүрээзи 1773 чылда, Чадааның Үстүү хүрээзи 1907 чылда туттунган. Тывага шупту 22 хүрээ турган. Хүрээниң шажынчы чагырыкчызы Хамбы (хүрээниң улуг ламазы) болур.

ДУГАН — хүрээниң судурлар номнары делгээр, ламаларның улуг-улуг чүдүлге-сүзүк хуралдар (хурал хураар) кылыр ордузу. Сарыг шажынның делегейде эң улуг дуганы Лхасаның он ажыг муң өрээлдиг Потала дуганы. Ол дуганда чурагай дугайында судурларны, Төвүт (Тибет) эмнелгениң эм-таңын Тываның улуг хүрээлериниң (Самагалдайның, Чадааның) чурагачылары, эмчи-ламалары чалап ап турган.

СОРЖУ (ЛОВУН) —Хүрээ ламазының (Хамбының адаанда) ийиги чергениң дужаалы.

СЕРИ — 1. Кырын шеттер азы чоон талдар-биле дуглап каан сиген, саваң кадагалаар азы өгнүң чүү-хөөзүн шыгжаар дөрт чагы. 2. Орнукшуткан хамның чанынга дериг, дүңгүрүн азар (кырынга) дөрт чагы.

СЕРИИР — хамның алганып доозары. Хамнаарын доозуп тура, дүңгүр кагар орбазын улустуң баарынче октааш, канчаар дүжеринден хамаарыштыр ол кижиниң байдалын чугаалаар. Орбаның дүктүг талазы өрү дүжерге үүгү дээр, Тас талазы өрү дүжерге төөрек дээр.

АДЫГ ЭЭРЕН — өгнүң дедир чарыынга азы хүн бадар чарыкка ынаага халаңнадыр азып каап турар хайыракан холунуң дыргактыг кежи. Ону хам кижи чер алдындан кээп халдаар чүвеге кончуг кадаттыг дириг ыдыым дээр.

КАРА МҮН — эът дүлгеш, чемневээн мүн. Кара мүн (эң ылаңгыя чаа дөгерген хой эъдиниң) эм шынарлыг чем. Ол чаа божаан кениң дыңзыгып, күш кирерингe дузалаар. Кара мүнну тыва өгбелер үнелээр чораан. Олар өл-шыкка, соокка алысканда, хей-чөдүл чедүргенде, соктап каан айны, шеңнени кара мүнге каггаш, деридир аартап тургаш, күш кирип, сегип алыр чорааннар.

ПИҢ — чиг далгандан кылган каът-каът далган. Пиңни кылырда чиг далганны туткаш, саржаг-биле чаап тургаш, каш катап дүрүп, калбартыр. Хөй катап катаптааш калбартырга, каъды хөй болур. Калбартып алган каът-каът далганны хөй чалаң саржагга быжырар. Пиң азы карттап чиир кончуг амданныг чем.

ЧОЧАК — хой кудуруу, аът казызы холуксаалыг тыва далгандан, соктаан чиңге-тараадан кылган чем. Чочакты кылырда, согаашче далганны азы чиңге-тарааны ургаш, ооң кырынче чуга кылдыр хырып доораaш, эргизип каан хой кудурууп азы аът казызын каггаш, холуштур (чочакташтыр) оожум соктаар. Чочакты мурнуу-чөөн Тываның улузу чалчымак дээр. Чочак эң-не тодут, хоолулуг амданныг чем.

ЧООГ — хүндү чеми. Тыва хүндү чеминге дүлген хой ужазы, төш, чарын, уурактан кылган ээжегей, быштак, чөкпек, саржаглыг далган, өремелиг чиңге-тараа хамааржыр. Хой ужазы бурунгу хүндү чеми. Ол эрте-бурунгу түрк үезинде-ле (бистиң эрага чедир VI-VIII вв) тыва аймактарның хүндүлээр чеми турган. Ооң төөгүлүг барымдаазы бурунгу тыва черде базырыктардан кижилерниң мөчү-сөөктери-биле кады хой ужазының сөөктериниң тывылганы болур.

ТЫВА ЧЕМНЕР САГЫЛГАЗЫ — хүндү чемин салырының, кезериниң, аалчы хавын дүптээриниң, өг иштинге, кожа өглерге эът салырының ёзу-чурумун сагыыры. Чижээ, ужаны ыяап-ла деспиге доңзуун аңгылааш, карттап каан чоданы ийи тудуш ээгини немээш доңгайтыр салыр. Хүндүлеткен кижи ужаның солагай талазындан кескеш, деспиниң оң талазынга салгаш, оң талазындан кескеш, боду амзап чигеш, кескен эъттерин чанында олурган кижилерге чедиштир үлеп бээр. Өгге ужаны сөгедей олуруп алгаш кезер.

МАСПАК — аразынга чодураа чимизин чуурар ийи калбак даш. Маспакты калбак көк-даштан дескилеп, хоюглап кылыр. Чодурааны маспактаарда калбак даштың бирээзин дөжээш, ооң кырынга чодураа чимизин ургаш, ийиги даш-биле дискектей олуруп алгаш, ийи холбиле баспышаан дүрбүштүр чуурар.

ДОМБУ — ховулуг эмиккиктиг, доңгуу ышкаш тудалыг, шай кудар хола сава. Шаанда тывалар шайны домбуга кудуп ижип чораан. Ону Кыдаттан эккеп турган. Амбын ноянның өргээзинге хүмүш (мөңгүн) домбуга шайны кудуп турган.

КЫДАТ-ПАШ — кыдыы хүрээлиг, кулактыг чуга шой паш. Ону чиң дээкчилери (бараан сөөртүкчүлери) Кыдаттан эккеп турган. Ынчангаш тывалар кыдат-паш деп алай бергеннер. Кыдат-пашка шайны-даа хайындырар, эътти-даа дүлер, тарааны-даа, үүргенени-даа хоорар турган.

ХОЛА-ПАШ — аңчылар пажы. Тыва аңчылар лаңгыылардан (орус садыг), бүүзелерден (кыдат садыг) хола тавактарны садып алгаш, ыяш маска-биле пашкылаштыр таптап алыр турган. Ындыг ап чоруурунга эптиг бичии хола паштарны аңнаарынга, дииңнээринге ажыглап чораан.

ХИИТ — бичежек хүрээ чери. Тывага эң баштайгы хиит 1722 чылда тургустунган кыргыстар болгаш оюннар хүрээзи болур. 1809 чылда байкараларның, 1811 чылда Чаа-Хөлдүң, 1815 чылда Тожунуң бичежек хүрээлери туттунган.

Шаңчы САТ.

ХАРЫЫЛАП БЕРГЕННЕР

Чоокта чаа Тес-Хем кожуун чагыргазының ажылдакчылары кожууннуң суурларын кезип, чонга эрткен чылын кылып чоруткан ажылының талазы-биле отчёттарын берген.

О. Шынаа участок эмнелгезинде эм аймаа колдуунда чок деп чурттакчылар негелде киирген, ол айтырыгга кожуун эмнелгезиниң оралакчы эмчизи Адис Намдакович харыылааш, эмтан аймаанга акша көрдүнмээнин, чүгле одаар чүүл болгаш аъш-чемге эвээш-биче хөреңги көрдүнгенин чугаалады.

Эмни оът-сиген аймаандан канчаар кылырын өөрензе эки, шаанда бистиң өгбелеривис эм оъттар-биле эмненип, арага аймаан ишпейн чораанындан кадык-чаагай, узун назылыг болуп чорааннар.

Чонну ажылга хаара тудар төптүң даргазы Б.-Б. М. Иргит төптүң ужур-дузазының дугайында болгаш ында ажылдарның дугайын чугаалаан.

Таңды-Сыны оруктан озалааш суур, ынчангаш аргы-жылга айтырыы берге дээрзин чыылган чон көдүрген. Суурга автобус садып алыр дугайында аңаа дугурушкан.

Кожууннуң малчыннары акша-төгериктиң үнмезин, кызыгаар дугайында, кем-херек үүлгедиишкининиң дугайында айтырыгларны көдүргеннер.

Чоннуң көдүрүп турар айтырыгларынга чогуур харыыларны кожуун чагырыкчызы болгаш ажылдакчылар берген.

Клара ЧИНМИТ.
Тес-Хем кожуун чагыргазында килдис эргелекчизи.

ЧҮГЛЕ МИЛЛИАРДТАР-БИЛЕ САНААР

Бо хүннерде Кыдаттың чурттакчы чонунуң саны 1,2 миллиард кижи чеде берген. Уруг божуурунуң планныг политиказы эвес болза, кыдаттарның саны тос чыл бурунгаар-ла ол хире чеде бээр турган.

1973 чылда өзүп төрүүрүн кызыгаарлаар дугайында кыйгы үндүрген соонда, ону сагып тургаш, 300 миллион кыдаттарның чырыкче көстүп кээрин болдурбайн барган.

Кыдат Улус Республиказының өг-бүлени планнаарының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Яп Куйфунуң чугаазы-биле алырга, бо чылдың төнчүзүнге чедир чурттакчы чоннуң санын 1,23 млрд. түңнүң кызыгаарынга тудуп болур. Кыдатта чылдын па 21 млн. чаа хамаатылар немежип турар.

«Труд» солундан.

КЭЭРГЕНЧИГ САЛЫМ

Кижи амытан эки оруkче чүткүп, аргалыг болза, аас-кежиин күзеп, эки чурттаарын бодап, чоннуң ниитилелдиң чурумунга чагыртып чурттаарын оралдажыр, мөзүлүг, ак сеткилдиг кижини чон кажан-даа хүндүлээр, ооң ажыл кижин база-ла чон үнелээр болгай. Ындыг кижилер кайы-даа кожуунда хөй. Төлептиг, томаанныг кижилерниң үлегер-чижээ кандыг-даа үеде салдарын өскелерге дамчыдар, ол уттундурбас. Херектиң шыны-биле алырга, чамдык кара сагыштыг адаар-гактар хорам ажылдап, чурттап чоруур улуска удур, ону кандыг-бир арга-биле карартып, бужартадырын оралдажыр чүүлдер база бар.

Мен маңаа хамаарыштыр бир кижини сактып, бодап чоруур мен, ол кымыл дээр болза, амгы Өвүр кожууннуң Саглы сумузунга ажылдап, чурттап чораан Элбек Бөртек-ооловиң Саая-дыр. Элбек деп кижиниң төрээн чурту Барыын-Хемчик кожууннуң девискээри болур Час-Адыр, ол арат өг-бүлеге төрүттүнген.

Ооң кады төрээн улустары: акызы Достай-оол Саая Саглыга чурттап чорааш, назылап кырып келгеш мөчээн, ооң ажы-төлү ында бар, оол дуңмалары Норбу-Самбуу Барыын-Хемчиктиң Бижиктиг-Хая салбырынга чурттап турган, ашак боду чок, ажы-төлү ында бар. Марбы деп кижи Эрги-Барлыкка чурттап чораан, кыс дуңмазы Мөңгүн-Тайгага чурттап чораан, ады Севилбаа, ооң ажы-төлү Мөңгүн-Тайгада хөй. Бо-ла алышкы-угбашкы улустар ук-ызыгуурундан кончуг бүдүштүг, ажылчын, ак сеткилдиг, томаанныг улус.

Чылдар болгаш кижилер

Хайлыг, каргыштыг репрессияга таварышкаш, туттуруп чоруткан Элбек деп кижи Саглы сумузун 25 чылда даргалап келгеш, актыг черге нүгүлдеткеш, хир-хилинчек чок кижи КГБ улузунуң херекче чыгаан, кадыг-берге аажылаашкынындан, аш-чутка кызатканындан өлген. Ону ооң кады чыткан, база-ла репрессияга таварышкан Лама-Хүр Доңгак чугаалаар чүве.

Ол үеде кандыг кончуг хайыра чок, чүү деп ындыг ёзу-чурум турганын кижи кайгап ханмас. Ужурунда болза, ынча хөй чылдарда ажылдап келген, хөй кадыг-бергелерни эрткен хоочун ажылдакчыны чүгле пенсияже үдээр турган-дыр.

Элбек Саая боду херек кырында кандыг-даа эртем-сургуулга өөренип чорбаан, чүгле бодунуң бажы-биле, чонга эки төлептиг, шынчы, ак сеткилдиг мөзү-шынары-биле ажылдап чораан. Ону Барыын-Хемчиктиң-даа, Өвүр кожууннуң-даа чону үнелеп, хүндүлээр турган. Ол хамаанчок даштыкы моолдар безин эки кижи деп билир турганын Моолдуң хамаатызы, чазак кежигүнү Даржаа деп кижи чугаалаар чораан.

Каргыштыг репрессияның уржуунда Элбек дарга ындыг кээргенчиг салымга четкен-дир. Бо кижиниң херээн хынап көргеш, агарткан деп дыңнаан мен, ооң шүүделин азыранды оглу Балчир деп кижиге төлеп берген дээр чүве. Суму даргазы чораан Элбектиң дугайында Саглының улуг улустары шупту билир ужурлуг.

Мооң мурнунда солуннарга репрессияга таварышкан кижилерниң дугайында Н. Кунчун, А. Дугержаа суглар хөйнү чырыдып бижээн болгай, ында база-ла кончуг кээргенчиг, хомуданчыг улус бар. Мен бо удаада база кожа-хелбээ чурттап чораан, чонунга хүндүткелдиг, төлептиг ажылдакчыны, боду өлген-даа болза, чырыдып бижиирин күзедим. Тыва улустуң үлегер чугаазы бар: «Эки кижи өлзе-даа ооң ады өлбес».

Дыка хөй кижилерни хоп-нүгүл-биле репрессияга өлүрүп, чок кылганы тываларга кажан-даа уттундурбас.

Очур-оол ООРЖАК.
Мөңгүн-Тайга кожуу (Гопорарын—«Шынга»

Тиилелгениң 50 чылынга

УЖУДУКЧУЛАР КЫМНАРЫЛ?

Фашистиг Германияның ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан хан төгүүшкүннүг, халаптыг дайынының ийиги чылы чорup турган. Ынчан Тыва Арат Республика тускай догуннаан күрүне турза-даа, дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш-ле: «Бүгү чүвени — фронтуга! Кызыл Шеригге!» дээн кыйгырыг-биле ТАР-ның арбаннарынга, сумуларынга, кожууннарынга белек чыылдазы кидин түлүк чорup турган үе.

Ынчан дайылдажып турган Кызыл Шеригге беш эшелон мөөң белекти, 19 миллион ажыг акшаны, 56 муң дайынчы аъттарны, хөй муң эжеш хаакты, чылыг идик-хепти, аъш-чемни, а ол ышкаш шээр, бода малды тыва чон фронтуже халас чоруткан. Украинаның фашистерден хосталган хоорайларының, суурларының чурттакчыларынга 27 муңдан ыракта ажыг бода, шээр малды белекке берген.

Мооң-биле чергелештир Тыва Арат Республиканың арат-чонунуң дузаламчы акшазы-биле «Тыва» деп маркалыг хыдыкчы 10 самолётту кылырынга акша чыылдазы бүгү кожууннарга калбарып турган. Мындыг патриотчу ажыл-херекке тараалаң Таңдының арат-чону эң-не идепкейлиг киришкен. Ам таптыг-ла 52 чыл бурунгаар ат салдынган, төөгүге мөңгези-биле арткан документилерни номчукчуларга таныштырар бодадым:

«1943 чыл. Март 12. Москва хоорай. «Н» аэродром.

Бо актыны Тыва Арат Республиканың улузунуң өмүнээзинден —АРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары Тока болгаш Кызыл Шеригниң Агаар № 133 хыдыкчы ужар чүүл полугунуң командири Т. Ф. Амельченко немец-фашизмни дүрген чылча шавар дээш Кызыл Шеригниң Шериг-агаар күштеринге Тыва Арат Республиканың чонунуң акша-хөреңгизи-биле кылып берген дайынчы ужар-хеме эскадрильязынга № 3812, 3746, 3838, 3827 болгаш 3918, 3852, 3829, 3905, 3872, 3879 «ЯК-76» деп самолёттарны хүлээдип бээриниң дугайында бо актыны тургускан.

Ужар-хемелерни хүлээдип берген: Тыва Арат Республиканың Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң Чиңгине секретары С. Тока.

Кызыл Шеригниң Шериг-агаар күштериниң төлээлекчизи, хыдыкчы ужар чүүл полугунуң командири майор Т. Амельченко».

№ 133 хыдыкчы ужар чүүл полугунуң командири Т. Амельченко авиаполктуң ужудукчуларын чыскаагаш, ТАРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары эш Токага ТАРН-ның арат чонунуң акша-хөреңгизи-биле кылган 10 дайынчы самолётту хүлээп алдывыс деп илеткээн. Ооң соонда дайынчы 10 самолёттуң ужудукчулары агаарже кылыйтып үңгүлээш, фашистер-биле агаардан канчаар демисежириниң дайынчы байдалын Тываның төлээлекчилеринге көргускеннер.

А ол дайынчы ужудукчулар кымнарыл дээрзин ам дес-дараалай таныштырайн: Москва хоорайның Ленин проспектизинде, № 79 бажыңның № 121 квартиразында чурттап олурар халажылгада полковник Павел Петрович Филиппов деп кижи бар. А ол дээрге Кызылдың № 1 школазының 9-ку клазын дооскаш, Чербиге, Туран школазынга башкылап чораан. Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүнүнден эгелээш, Тиилелге хүнүнге чедир командир дужаалдыг чораан, шеригниң дээди сургуулун дооскан, ам 80 харже кирипкен. Тываның 208 эки турачыларының дайынчы оруктарының дугайында хөй чүүлдерни бижип турар кижи чүве. Журналист Вячеслав Сүрүнович Салчак-биле кады Павел Петровичиге ужуражып, ооң ачы-дузазы-биле хыдыкчы 10 самолёттуң ужудукчулары кымнарыл дээрзин билип алыр аргалыг болган бис.

Тимофей Фёдорович Амельченко № 3812 дайынчы самолёду-биле Тиилелге хүнүн Берлинге уткаан. Ол дайынчы Кызыл Тук орденниң үш дакпыр эдилекчизи. Амгы үеде Харьков хоорайда чурттап олурар. Василий Савельевич Новиков: үшкү авиаэскадрилияның командири. Ол 3815 самолеттуң ужудукчузу. Тиилелгени Берлинге уткаан. Дайынчы Кызыл Тук, Ада-чурт дайыны орденниң I-II чергелериниң эдилекчизи. Киев хоорайда чурттап чоруур Усман Абрахимович Шкарби. Татар националдыг. Ооң «ЯК-76» самолёдунуң ээгизинде «Таңды кожуун» деп бижип каан. Дайынчы Кызыл Тук орденниң үш дакпыр эдилекчизи. Амгы үеде Ленинград областың Лисин деп хоорайында чурттап чоруур.

Илья Тимофеевич Сазанов болгаш Егор Иванович Сапрыкин олар Белоруссияның төвү Минск хоорайны фашистерден хостаар дээш болуп турган үеде маадырлыы-биле өлгеннер.

А Сергей Иванович Сипаев, Виктор Андреевич Лещинский, Аркадий Иванович Фолькин, Михаил Иванович Новиль, Иван Егорович Киров олар Курск ээтпээ дээш болуп турган тулчуушкуннарның үезинде дайынчы даалгалар күүседип чорааш, боттарының аэродромунче ээп келбейн барганнар.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары Т. Ф. Амельченко, В. С. Новиков, У. А. Шкарби оларның харназыны улгатса-даа, солдат кезээде солдат, каяа-даа солдат деп чоңда тараан кыйгырыгга төлептиг болуп, боттарының ажылдап, чурттап олурар хоорай, суурларының улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге кызымаккайы-биле киржип чоруурлар.

Он дайынчы самолётту кылырынга акша-төгерикти чыырынга Таңды кожууннуң арат-чону эң-не идепкейлиг киришкен деп үстүнде айыткан болгай мен. Ам орта бадыткал кылдыр чогум-на кымнар идепкейлиг киришкенин, бо хүннерде бистиң аравыста ажылдап, чурттап чоруур, а ол ышкаш «кызыл-дустай» берген эштеривистиң ат-бажын адаар бодай-дыр мен. Эгелекчиниң эң-не баштайгызы Таңды кожууннуң Элегеске төрээн Оюн Араптанович Толгар-оол.

Ол ам төөгү эртемнериниң кандидады, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Кызыл хоорайда чурттап олурар. Сес онну ажыр тепсе-даа, адак-бышкаа чиик, сергек. Дайын болгаш күш-ажылдың хоорай чөвүлелиниң баштаар чериниң даалгазын бар-ла шаа-биле күүседип чоруур хоочуннарының бирээзи. Оюн Араптан оглу Толгар-оол кымны-даа мурнап бодунуң хууда шыгжамырындан 1000 акшаны салган. Толгар-оолдуң ол эгелекчи саналын ТАР-ның нам, чазаа бедик-биле үнелээн. ТАРН Төп Комитединиң Чиңгине секретары С. Токаның ТАРН Төп Комитединиң Политбюрозунуң өмүнээзинден эш Толгар-оолга өөрүп четтиришкин илереткениниң шынзылгазын тывысканы болур. Ук шынзылганы Республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң делгииринден көрүп болур.

Толгар-оолдуң эгелекчи чоруун эң-не баштай деткээн кижилер Таңдының Межегейге өскен. Лундуп Оюн Чаш оглу, Юмбуу Оюн Эзержи оглу, муң хойлуг Мундургу Оюн олар 1000 акшаны тус-туста бергеннер.

База бир айытса чогуур чүүлдерниң бирээзи — ССРЭ-ниң Чазаа Тыва Арат Республиканың арат-чонунуң акша-хөреңгизи-биле кылган 10 дайынчы самолётту тудуп бергенинге тураскаал кылдыр чагаа хавы хире хемчээлдиг тускай хуудустарны парлап үндүрген. Ук хуудуста «ЯК-6» деп самолёттуң чуруу бар. А ол самолёттуң ээгизинде «Тыва-Тува» деп бижиктиг.

Шак ындыг хуудусту Таңдының Межегейге төрээн, күш-ажылдың хоочуну, «кызыл-дустай» берген Сара (Оюн) Сереновна Товарищтай угбайның хууда чурук альбомундан көрген ийик мен. Кызыл хоорайда Сара (Оюн) Сереновна Товарищтайның оолдары-даа, кыстары-даа хөй улус.

Ынчап кээрде, ол төөгүлүг хуудус, ооң оолдарының, уругларының кайы-бирээзинде кадагалаттынганы чугаажок.

ССРЭ-ге И. В. Сталинниң, Тывага С. К. Тока башкыларның удуртулгазының үезинде болуп турган ханныг репрессия ССРЭ-ге Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр самолёт кылырынга 1000 акшаны дедир эгитпези-биле дузаламчы кылдыр берип турган патриотчу күзел-соруктуг Лундуп Оюн, Юмбуу Оюн оларны оюп эрттээн. 1952 чылдың январьда Таңды районнуң Межегейниң Ленин аттыг колхозунга совет эрге-чагыргага удур «контр» херектиң эң чиңгине удуртукчулары дээш Лундуп Оюн Чашович, Юмбуу Оюн Эзержи оглун тудуп бажыңнааш, оларның кайызын-даа 25 чылда шииткен, ооң соонда 5 чылда шөлээш, оларны Караганданың кара-бажыңынче караш кылган. Оларның кайызын-даа сөөлүнде агарткан. Хавырткан эт-хөреңгизиниң, мал-маганының кезик-чамдыын эгиткен. «Контр» Юмбуу Оюннуң уруглары Кара-кыс, Надежда Оюннарны ынчангы үеде чоннуң дайзынының уруглары дээш пионерден, комсомолдан, школадан үндүрүпкен.

Шак ындыг кызып-кыйыжыкынныг—моральдыг аар-берге согугнуң уламындан Кара-кыс, Надежда Оюннар үр эвес үеде аарааш, улаштыр-ла чок апарганнар.

Тыва чоннуң мындыг үлегер чугаазы бар: аът өлүр —баглаажы артар, ада өлүр—оглу артар. Кара-кыс Оюннуң кара чаңгыс кызы Тамара Оюн (ам ашааның фамилиязы-биле Тамара Ооржак) Таңды кожууннуң Дүрген суурунда чурттап чоруур.

Ол Кызылдың медицина училищезин каш чыл бурунгаар дооскаш, Бай-Хаактың кожуун эмнелгезинде хөй чылда ажылдап чоруур.

Бо каш одуругнуң автору Кара-кыс, Надежда Оюн угбашкылар-биле. 1941 чылдан эгелээш Дүргенниң эге, Бай-Хаактың 7 чыл, Кызылдың № 2 школазынга кады өөренип чораан. А оларның өске чаңгыс классчызы Айлымаа Оюн (ам ашааның фамилиязы-биле Даваа) Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, Эрзинде ажылдап, чурттап чоруур, Камаа Оюн, Корода Оюн, Тажытмаа Монгуш улус өөредилгезиниң хоочуннары Таңды, Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарның школаларында башкылап чоруурлар.

Каргыштыг репрессияның хайы эвес болза, бистиң үе-чергелеривис, чаңгыс классчыларывыс Кара-кыс, Надежда угбашкылар ажылдап, чурттап чоруурлар ийик.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ

Культура амыдыралы

ТАЛАНТ БҮРГЭЭН ЧОН

Чөөн-Хемчик кожуун ховар дээн уран салым-чаяанныгларның чурту. Чыл санында талантылыглар өзүп, чоннуң культурлуг дыштанылгазынга улуг үлүүн киирип чоруур. Оларның аразында культура уран чүүлүнге хөй чылдарда ажылдап чорааннарны чон кайын уттур. Чижээ, Ш. Д. Куулар, Д. С. Куулар, К. Ч. Дамдын, Д. К. Идам-Сүрүң, Д. Т. Ооржак, С. С. Монгуш, М. К. Борбаанды, З. И. Айжи олар кожууннуң культура ажылын бедик деңнелге тургузар дээш бүгү күжүн харамнанмайн келген.

Бо хүннерде Чадаана хоорайга культура төвүнүң тургустунганындан бээр чээрби чыл болган оюн демдеглеп эрттирип турар. Чээрби чыл дээрге кижи назыны-биле алыр болза, аныяк чалыы назын. Ынчалза-даа бо үениң дургузунда Культура бажыңының кылып чоруткан ажылын санап күш четпес үүле. Культура ажылдакчыларының челиишкиннерин безин салаа базып санаары берге. Чүгле танцы-сам, хөөмей-сыгыт, ус-тывыш, чурулга, шии чогаалының талазы-биле алырга безин республика чергелиг улуг көрүлделерге, фестиваль конкурстарга чүгле шаңналдыг черлерни ап келген кожуун-на болгай. Маңаа чаңгыс чижек кылдыр Чадаананың Улусчу театрын айтып болур. Театр тургустунга-ла 30 чыл болган. Ооң бир дугаар тургузукчу башкызы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы К. К. Дамдын база Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, драматург К. Ч. Сагды канчаар-даа аажок улуг үлүүн киирген. Ол үеде чон шии-концерт, уран чүүлүн сонуургаар, аңаа идепкейлиг киржип турганы биллингир. К. К. Дамдын В. Көк-оолдуң «Хайыраан-бот», а К. Ч. Сагды «Чеден мегечи» деп шиилери-биле алдаржый берген турган үези. Оон-на Улусчу театрның ат-сураа республикага алгаан. 1978 чылда С. Пюрбюнуң «Кызыл үер» деп шиизи-биле республикага бирги черни ап, Чита хоорайга болуп эрткен зона көрүлдезинге тиилекчи болгаш лауреат атты чаалап алган. Ук шииниң тургузукчузу амгы үеде республиканың С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнүң ажылдакчызы Зинаида Донгак. Улусчу театрның тургусканы К.-Э. К. Кудажының «Далай дүвүнде даңгына», Н. Гогольдуң «Кадайланыышкын», С. Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп шиилеринге чон бедик үнелээшкинни берип турар.

Чадаананың Культура бажыңының чанында танцы бөлгүмү республикада база бир эң дээре бөлгүмнерниң санында кирип турарын билир бис. Чеден чылдарда К. М. Оюннуң салганы «Тевекчилер», «Кара куштар», индий, куба улустуң танцы-самын чон ам-даа сактып чугаалажып турар. А ол үеде танцылап турган Нина Ховалыг, Зоя Балчыырак, А. Мандан-Хорлуу боттарының уран талантызын аныяк өскенге дамчыдып берип чоруур. Маңаа бот-тывынгыр ыраажылар Татьяна Сатты, Кара-Сал Парынмааны, Ольга Очур-оолду, Павуу Доскааракты демдеглеп адаары база артык эвес боор. Чүге дизе, олар амгы үеде культура уран чүүлүнде хөй, эки чүүлдерни кылып чоруурлар, Бо культура төвүнден бот-тывынгыр артистер боол чораан чүгле республикага эвес, харын-даа даштыкыга ат-сураа алгаан уран чүүл ажылдакчыларынга чоргаарланмас аргажок. Россия Федерациязының алдарлыг артистери, Тыва Республиканың улустуң хөөмейжилери Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Борис Монгуш, сыгытчы Анатолий Куулар. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Наксыл, сураглыг ыраажыларывыс Михаил Айжи, Татьяна Доржу, Зоя Айжи, Борис Сайын болгаш өске-даа ат-сураа алгаан уран чүүл ажылдакчыларын демдеглээри өөрүнчүг.

Кожууннуң культура чагырга черлери культура черлеринге хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап чораан эш-өөрлерин утпайн, оларның аттары-биле культура одагларын адап турарын канчап эки эгелээшкин дивес боор. Чыргакының Культура бажыңын Ак-оол Кара-Сал, Бажың-Алаактың — Ырлаар Маадыр-оол, Иймениң —Максим Дакпай, Теве-Хаяның Ольга Ондар аттыг кылдыр адап алганы дээрге культураның кижилери, оларның кылган ажыл-херээ кезээде чоннуң сагыш-сеткилин чылдып чоруур дээни ол.

Амгы үеде Чадаананың Культура бажыңында төрүмелинден салым-чаянныг Зоя Кертик-ооловна Балчырак биллилиг удуртуп, чээрби чыл бурунгаар эгелеп каан базымнарны чандыр баспайн, улам чаа эгелээшкиннерни кылып ажылдап турар. Боду биче сеткиллиг, бот-тогдунар артык сеткил чок, чонунга хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Өөнүң ээзи Культура бажыңында баянист Анатолий Балчырак-биле өзүп олурар уран талантылыгларның дагдыныкчылары, дузалакчылары.

Ниитизи-биле Чөөн-Хемчик кожууннуң культура ажылдакчылары ажылынга ээ-харыысалгалыг, талантылыг улус. Оларга чогаадыкчы челиишкиннерни 20 чыл байырлалын таварыштыр күзедим.

Зинаида ОНДАР.
Улусчу чогаадылга төвүнүң улуг методизи.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ынак ачавыс **Чечен Хертекович ДАРЖАА** февраль айда төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Ачавыс Мөңгүн-Тайга кожууннуң белеткелдер конторазынга 20 ажыг чылдар иштинде кызымак ажылдааш, «Садыгның тергиини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Амгы үеде кожууннуң араттар ассоциациязының даргазы албан-хүлээлгени күүседип турар.

Чырык черге чаяаттынган хүнүңден бээр
Чылдар эртип, назы-харың дөгүй берди.
Ажыл-ишке, чуртталгага бердингениң
Ажы-төлүң көрүп чор бис, ынак ачай.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Фаина Донгаковна, оолдары Альберт, Буян, Азиян, уруглары Айлан, Чейнеш, Чинчи, Шеңне, Джамиля, Чойгана, күдээлери Орлан, Аджар, уруунуң уруу Шончалай.

Бистиң ынак ававыс **Татьяна Кыргысовна ОППАЙ** февраль 23-те төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Чаа-Хөл суурнуң эмнелгезинде «Дүрген дуза» чериниң фельдшери кижи. Эргим ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байырывысты чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, бүгү-ле эки чүүлдерни күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруу, оолдары.

Бистиң дуңмавыс, угбавыс **Лидия Эрестоловна КОШКАР-ООЛ** февраль 20-де төрүттүнген хүнүн демдеглеп эрттирген. Ол амгы үеде Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туруг суурда арат ажыл-агыйлап, ажылдап, чурттап чоруур. Ынак уругларының эң чоок кижизидикчизи, авазы болбушаан, оларның эки кижилер болурунга чагыг-сөстү берип чоруур үлегерлиг, ажылгыр ава.

Дуңмавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа чүректиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, амыдыралынга кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти, ам-даа тура-соруктуг ажылдаарын күзедивис.

Кызылда угба, честези Мария, Сундуй-оол, дуңмалары Херел, Эзир, Аяна, Женя, Чойгана — Арандолдар.

Бистиң ынак ававыс **Кертине Сарыгларовна МОНГУШ** февраль 23-те 51 харлаар. Ававыс 30 ажыг чылдарда ажылдап келген. Ажыл-ижинге кызымак, чонунга хүндүткелдиг, үш уругнуң ынак авазы. Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, чаагай кадыкшылды болгаш узун назын назылаарын күзеп тур бис.

Уруглары Амир, Анда, Аяс.

ЧАРЛААЛДАР

Шагаан-Арыг хоорайның кинотеатрынга 1995 чылдың февраль 25-те делегей фестивалының виртуоз хомусчузу, Бүгү-эвилелдиң, Тываның каш дакпыр хөөмей лауреады.

ГЕННАДИЙ ЧАШТЫҢ

чогаадыкчы кежээзи болур.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

1) 11.00 шакта «Аныяк үннер» деп республиканың чалыы хөөмейжилериниң тускай шаңналдарлыг МӨӨРЕЙИ эгелээр.

2) 17.00 шакта Тываның сураглыг хөөмейжилериниң, ыраажыларының киржилгези-биле чогаадыкчы кежээ.

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

«Прогресс» өөредилге төвү бөрт даараар, баш таарар, аъш-чем кылыр мергежилдерге кичээлдер февраль 21-де 14.00 шакта;

бичии бүдүрүлгелерниң бухгалтерлерин өөредири —февраль 28-те 14.00 шакта эгелээрин дыңнадып тур.

АДРЕЗИ: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35 дугаарлыг амыдырал хандырылга бажыңы, 5-ки каът, артында эжиктен кирер.

Сүт-Хөл кожууннуң Бора-Тайга кедээ Культура бажыңынга улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи, тыва хөгжүм херекселдериниң мастери, культураның хоочуну **Маржымал Очурович ОНДАРНЫҢ** база ында тургустунган улусчу театрның шии бөлгүмүнүң үндезилекчизи, талантылыг спортчу, башкы, шүлүкчү **Семен Давааевич САРЫГЛАРНЫҢ** чырыткылыг аттарын мөңгежидип демдеглээринге тураскааткан **«Уран чүүлдү хөгжүдээли!»** деп ачы-буян марафонунче оларның эш-өөрүн, өөреникчилерин чаладывыс.

Марафон 1995 чылдың февраль 27-де 12 шакта эгелээр.

Бора-Тайгада уран чүүл төвү.

Кобальтылыг Хову-Аксы суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи **К. Х. Хойтпак-оолдуң** адынга тураскааткан херээжен улус аразынга хол бөмбүгүнүң маргылдаазы 1995 чылдың февраль 25-26 хүннеринде Хову-Аксы суурга болурун чарлап тур. К. Х. Хойтпак-оолдуң төрелдери ук маргылдааның деткикчилери боор турар. Оон аңгыда команда бүрүзү 50-50 муң акшаны салчып алгаш, мөөрейлежир.

ИЖ 27-15 марканың шиньон машиназын садып тур мен. Адрези: Таңды кожууну, Бай-Хаак суур, телефону 2-13-46.

Тыва Республиканың күрүнениң спорт комитеди күш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну, Тыва АССР-ниң болгаш Бурят АССР-ниң хостуг хүрешке, Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүктүң тыва болгаш хостуг хүрештерге каш дакпыр чемпиону чораан, Россия Федерациязының спорт мастери

Александр Иванович
ЧҮЛЬДҮКТҮҢ

хенертен мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илередип тур.

Бай-Тайга кожууннуң улус суду, прокуратуразы, иштики херектер килдизи, юридиктиг консультация чери күш-ажылдың хоочуну, болчукчу

Аким Мукурашович
ОЧУРНУҢ

70 харлап бар чорааш, аар аараанының соонда, февраль 18-те мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң уругларынга, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ТӨРЕЛДЕРИМ БАР ЧАДАВАС

Дилег

Ачамның адазының авазы үш оолдарлыг, Эрзин чурттуг тоолдаар кадай Саглыга көжүп кээп, чурттай берген чүве-дир. Келген чылын сагынмас-тыр мен, айтырар дээримге кырганнар шупту чок апарган. Ынчалза-даа, төрелдер тыпты бээр чадавас боор дээш солун дамчыштыр чагаа бижип олур мен.

Ачамның (Куулар Шаңгыштың) ачазы Куулар Хемчик Чамбал оглу (авазының адын база билбес кижи-дир мен) билип келиримге «кызыл-дустаан». А авазын шолалап «Калга кадай», азы «Ээжи» дээр, тывалаарга «кырган-авай» дээр чораан.

Мен шору эр апарганымда аалывыстың улуг кижилери шуптузу моолдажып чугаалажыр улус чораан. Мен база моол дылды эләэң билип, өөренип чорумда. Ээжиниң үш оолдарының ийизи Булвуга (шолазы Ортун-Хелин), Шыырап — эң улуг оглу (шолазы Улуг-Лама) өлгүлээн, а биче оглу Хемчиктиң оглу Куулар Шаңгыш-биле нелдирзин 1938 чылда контрлар дээш тудуп алгаш барган.

Биче оглу Хемчикти 1888 чылда Хемчиктиң Хорум-Дагга божаан, ынчангаш Хемчик деп адап каан. Эрзинниң Качык, Самагалдайдан та канчап көжүп үнген улус чүве, баштай көшкеш, Хорум-Дагга чурттап турда, өөнүң ээзин кем-херек үүлгедикчилери соп каапкан дээр чораан. Өөнүң ээзи өлүрткен соонда, Ээжи кадай үш оглун эдертип алгаш, Саглыга көжүп келгеш чурттай берген чүве-дир. Оолдары өскүлээш өглеңгилээн. Чүгле улуг оглу Шыырап (Улуг-Лама) бот чурттап чорааш, назылап кырааш, «кызыл-дустаан».

Ортун оглу Булзуга (Ортун-Хелин) Саглыга хөй уругларлыг, өлгүг-баштыг чурттап чорааш, база-ла назылап кырааш, өлген.

Хеймер оглу Хемчик 1938 чылда репрессияга таварышкаш, ээп келбээн деп үстүнде бижээним ол.

Хорум-Дагга соктуруп каап кырган өгбевистиң ады Чамбал (Шолазы Бызаанчы), фамилиязы та Кыргыс, та Соян, та Чооду чүве, эки билбес мен, өгбелеринден айтырып-даа албаан кижи-дир мен.

Алыс көжүп үнгеп чурту Эрзинниң Качык, Сайгал дээр чораан. Төрелдеримни танып, билип алыр дээш бо чагааны солун дамчыштыр бижип олурарымның чылдагааны бо ийин. Качык, Сайгалда улуг назылыг кижилер ам-даа бар ыйнаан, мону номчуп көргеш, мээң төрелдерим бар болзуңарза, солун дамчыштыр харылап бижииринерни диледим.

Намажаан КУУЛАР.
Өвүр кожуун.

МУЗЫКА СЕКЦИЯЗЫНГА

Чоокта чаа Кызылга национал школаның чугула айтырыгларының талазы-биле башкыларның болгаш өөредилге албан черлериниң ажылдакчыларының эртем-теоретиктиг конференциязы болуп эрткен. Кол илеткелдерниң соонда башкылар эртемнер аайы-биле секцияларга чарлып алгаш, солун ажылдарны чоруткан. Музыка талазы-биле секцияга болган илеткелдерден алгаш көөрге, школаларда эң-не бергедеп турар чүүл — музыка башкыларының чедишпези. Ол дугайында Тес-Хемде Чыргаланды школазының директору Зоя Кундуевна Сундуймаа, Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканда школа директору Алдын Дилгижекович Монгуш хомудал-биле чугаалап турду.

Музыка секциязынга башкыларның база бир көдүрүп үндүрүп келген сагыш-сеткилин өйүп чоруур айтырыы — кичээлдерге ажыглаар пластинка, пленка чок, ыры программаларының эргижирээни.

Өзүп орар салгалывысты музыка уран чүүл-биле ишти-хөңнүн каастап кижизидери амгы үеде бирги чергениң айтырыы дээрзин секция үезинде башкылар чугаалап, сеткил-сагыжып үлежип турганнар.

Саая БЮРБЕ.
Музыка секциязының удуртукчузу.

ЧАЗАЛГА

«Шын» солуннуң февраль 16-дагы үндүрүлгезиниң ийиги арнында В. Багай-оолдуң «Улуг Хурал улуг болур бе?» деп чүүлүнге ону чырыкче үндүрери-биле белеткеп кылган ажылдакчыларның, тыва очулганы автор боду номчаан-даа болза, кичээнгей чок болганындан хараадаңчыг частырыглар үнген. Ол дээш номчукчуларга буруувусту билинмишаан, дараазында домактар эдилгелер-биле мындыг болурун билип алырын дилеедивис.

1-ги колонканың адаандан, ийиги абзазында:

«... Чижек кылдыр «Дээди Хуралдың болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң чөпшээрежип-дугурушкан саналдары» дээр билдиишкинни ап көрээли. Хараадаңчыг болбас арга чок, чамдык депутаттар ону Президентиниң болгаш Дээди Хуралдың шуут үзе шиитпирлеп, дугуржуп каан саналдары-дыр, ынчангаш улустуң Улуг Хуралы (съездизи) чүгле «ол-ла» азы «чок» деп чугаалаар ужурлуг деп бодап турар». «А бир эвес Президент болгаш Дээди Хурал Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер талазы-биле чаңгыс аай бодалдарга келбезе чүү болур?».

4-кү колонканың адаандан ийиги абзазында:

«Тыва Республиканың Конституциязын өскертир болгаш аңаа немелделер киирер талазы-биле Улуг Хурал онза эргелиг. Бир эвес Улуг Хурал Тываның Конституциязының Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазынга, нормаларынга, үндезиннеринге хамаарышкан чүүлдерни өскертир дугайында шиитпирин келир үеде хүлээп апбар болза, парламент Улуг Хуралдың ындыг күзел-соруунга чагыртыр апаар».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хмель» («Шивээ» деп бирги фильм) 10.00, 12.00, 14.00, 15.00, 16.00, 18.00 шактарда. **Видеозалга:** «Ашактардан хостуг» 9.30, 13.30, 17.30 шактарда). «За последней чертой» 11.30, 15.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сумасшедшая неделя» 13.20, 15.20, 17.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Неведомые узы» 14.30, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Крестный отец» 13.00, 17.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак дуңмавыс, акывыс Александр Санчыдарович Монгуш бо чылдың февраль 4-те хайлыг үүлгедикчилерниң кара холунуң кавыны-биле чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Бистиң Сашавыс бичии чаштарны өөредип кижизидеринге үлүүн киирип чораан, башкы кижи. Ол чазык-чараш, хөглүг-баштак аажы-чаңныг, топтуг мөзү-бүдүштүг, чонунга хүндүткелдиг кижи чораан. Аажок хөгжүмчү, гитарага, пианинога кончуг эки ойнап билир чораан. Ол дөрт бичии ажы-төлүнүң сагыш-човангыр, ынак ачазы чорду.

Эргим ынак дуңмавысты, акывысты сөөлгү оруктче үдежиринге улуг дузазын көргүзүп, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен чонувуска — Барыын-Хемчик кожууннуң Шекпээр ортумак школазының коллективинге, суму чагыргазынга, кожууннуң өөредилге килдизинге, Сашаның эш-өөрүнге, шупту шекпээржилерге улуу-биле четтиргенивисти илередип, оларга бүгүле экини күзевишаан, черге чедир мөгейдивис.

Акызы, угбазы, дуңмалары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17: харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57. культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11. очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса-лыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамазы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—300.